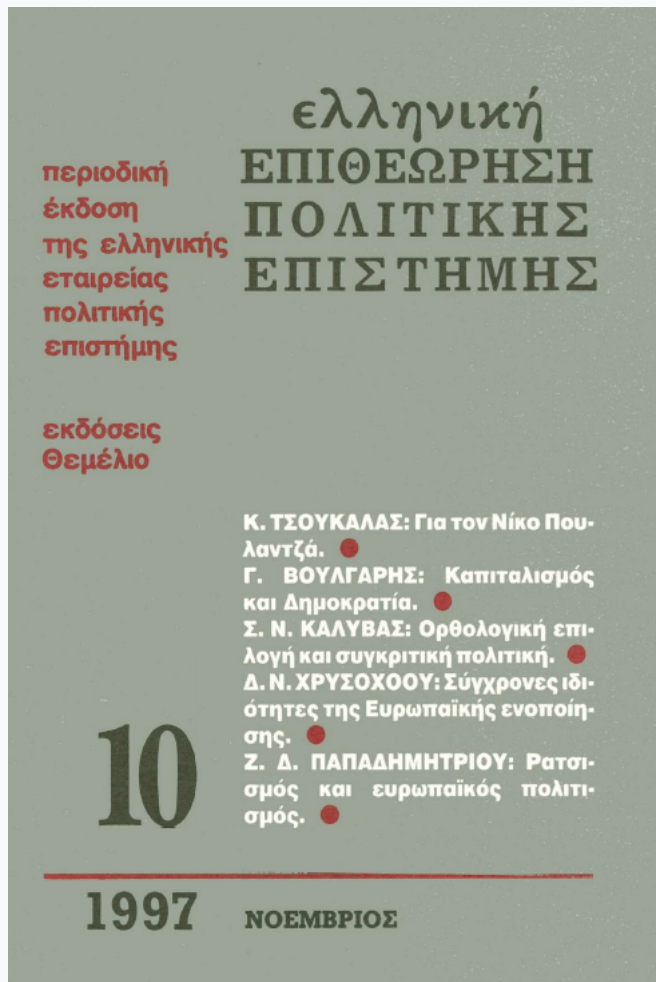

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 10 (1997)

Σκέψεις πάνω στην επικαιρότητα της συζήτησης Μίλιμπαντ-Πουλαντζά

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

doi: [10.12681/hpsa.15101](https://doi.org/10.12681/hpsa.15101)

Copyright © 2017, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσουκαλάς Κ. (2017). Σκέψεις πάνω στην επικαιρότητα της συζήτησης Μίλιμπαντ-Πουλαντζά. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 10, 5–39. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15101>

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ
ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΜΙΛΙΜΠΑΝΤ-ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ**

I.

Έχουν περάσει ακριβώς τριάντα χρόνια από το στρατιωτικό πραξικόπημα στην Ελλάδα, ένα γεγονός που επέδρασε σημαντικά στην εξέλιξη και την αποκρυστάλλωση της πολιτικής σκέψης του Νίκου Πουλαντζά. Και έχει περάσει ήδη σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα από τότε που η «κρίση των δικτατοριών» σήμανε την «οριστική» παγίωση των δημοκρατιών στη Δυτική και Νότια Ευρώπη, εξέλιξη που γενικά, στην Αριστερά, ερμηνεύτηκε ως ο προάγγελος μιας νέας περιόδου ταξικών αγώνων.

Δικαιούμαστε, ωστόσο, να αμφιβάλουμε όλο και πιο πολύ για τη «φύση» αυτών των δημοκρατικών θριάμβων. Παρά την επέκταση και την τυπική παγίωση των δημοκρατιών, το καπιταλιστικό Κράτος γίνεται όλο και πιο αλαζονικό, φαρισαϊκό και αυταρχικό. Το παλιό μαρξικό ερώτημα δεν έχει ακόμη απαντηθεί: πώς γίνεται μια όλο και πιο μεγάλη πλειοψηφία μη ιδιοκτητών να εξακολουθεί να βρίσκεται κάτω από τη δημοκρατική κυριαρχία ολοένα και ισχνότερων μειοψηφιών ιδιοκτητών; Γιατί οι πολλοί να συνεχίζουν να αποδέχονται την εξουσία των λίγων; Ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, πώς είναι δυνατή μια δημοκρατία αυξανόμενης ανισότητας; Οι μηχανισμοί που εξασφαλίζουν τη διατήρηση του συστήματος εμφανίζονται λοιπόν ως το πιο κρίσιμο από όλα τα πολιτικά ζητήματα. Ο θεμελιώδης ρόλος του Κράτους στην εξασφάλιση της αναπαραγωγής και της πολιτικής συνοχής των καπιταλιστικών ταξικών κοινωνιών δείχνει να είναι αναπόφευκτος. Το ζήτημα του

* Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Το άρθρο αυτό παρουσιάστηκε στο συνέδριο «Η επικαιρότητα του διαλόγου Πουλαντζά-Μίλιμπαντ» που έγινε στο City University of New York τον Απρίλιο του 1997.

Κράτους οφείλει να παραμείνει το σημαντικότερο ζήτημα της πολιτικής θεωρίας.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε να δούμε την περιφημη αντιπαράθεση ανάμεσα στον Πουλαντζά και στον Μίλιμπαντ να αποκτά μια ανανεωμένη σημασία. Πράγματι, η διαμάχη αυτή εγκαινίασε στην εποχή της ένα εντελώς νέο, τουλάχιστον για τη μαρξιστική θεωρία, πεδίο έρευνας: το χρόνιο, παραμελημένο ζήτημα της δομής και των λειτουργιών της (δημοκρατικά θεσπισμένης) πολιτικής εξουσίας κάτω από καπιταλιστικές συνθήκες ετέθη ως κεντρικό για κάθε στρατηγική της εργατικής τάξης. Κατόπιν όμως, αυτή η κεντρική ενασχόληση με το «πολιτικό» υποχώρησε και πάλι από το προσκήνιο. Όπως το «σύστημα», έτσι και οι λειτουργίες του Κράτους τείνουν να θεωρούνται δεδομένες, και οι περισσότερες συζητήσεις περιορίζονται σε τακτικά ή επιχειρησιακά ζητήματα. Ίσως, από μια άποψη, το δυσπρόσιτο και συχνά σκοτεινό ιδίωμα που καλύπτει την ίδια τη συζήτηση, να φαίνεται σήμερα ξεπερασμένο και άνευ αντικείμενου, ενώ τεράστιες είναι οι θεωρητικές δυσκολίες που συνοδεύουν μια συνεκτική αντίληψη της συνάρθρωσης μεταξύ των επιπέδων της οικονομίας και της πολιτικής· ωστόσο είμαστε, παρ' όλα αυτά, κυριολεκτικά υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε εκ νέου το πρόβλημα.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, το ζήτημα της *σχετικής αυτονομίας* του Κράτους παραμένει ουσιώδες. Τον όρο δημιούργησε και επεξεργάστηκε συστηματικά ο Πουλαντζάς, αλλά τόσο ο Μίλιμπαντ όσο και πολλοί άλλοι στοχαστές επιβεβαίωσαν, έστω και κριτικά, την αποφασιστική σημασία αυτής της προβληματικής. Η κεντρική πολιτική σημασία μια συνεπούς αντίληψης για το Κράτος είναι αναμφισβήτητη, τουλάχιστον στο βαθμό που αυτό δε θεωρείται ούτε ως ένα απλό «εργαλειακό αντικείμενο», καθοριζόμενο από τις οικονομικές σχέσεις, ούτε ως ένα, ακόμα πιο απλουστευτικό, αυτόνομο «υποκείμενο», προικισμένο με μια «αφ' εαυτού» βούληση και ισχύ. Βέβαια, οι διαφωνίες γύρω από τον ορισμό της «σχετικής αυτονομίας» δεν έχουν λυθεί, και ούτε μπορεί να λυθούν οριστικά, παρότι ο όρος είχε αρχικά συλληφθεί, και θα μπορούσαμε ακόμα να τον θεωρήσουμε περισσότερο σαν μια γενική και εύκαμπτη έννοια, παρά σαν μια μετρήσιμη ποσότητα. Έτσι, το ερώτημα του Μίλιμπαντ «πόσο σχετική είναι η σχετική αυτονομία» είναι πολύ λιγότερο σημαντικό από γενικότερα ερωτήματα, σχετικά με τα «όρια» της δομικής συνάρθρωσης μεταξύ οικονομικών σχέσεων

και πολιτικού συστήματος. Διότι, για να παραθέσουμε και πάλι τον Μίλιμπαντ, «η έννοια της αυτονομίας εμπεριέχεται στον ίδιο τον ορισμό (του Κράτους), αποτελεί εγγενές συστατικό του». Για να το θέσουμε αντιστρόφως, αν το Κράτος δεν μπορεί ασφαλώς να επιδιώκει τους δικούς του ανεξάρτητους στόχους, από την άλλη, δεν μπορεί και να θεωρηθεί μια εκτελεστική «επιτροπή» των άμεσων εντολών των καπιταλιστών: στο κάτω κάτω, οι «τάξεις» δε βγάζουν διαταγές. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, είναι πολύ σημαντικότερο να φωτίσουμε τις διαρκείς λειτουργίες και τα δομικά όρια της παρέμβασης του καπιταλιστικού Κράτους από το να φτάσουμε σε μια αμφίβολη ποσοτική «μέτρηση» της αυτονομίας του Κράτους, απέναντι στα συμφέροντα που υποτίθεται πως αναπαράγει και υπηρετεί. Τα βασικά ερωτήματα που πρέπει να απαντηθούν δεν επικεντρώνονται λοιπόν γύρω από κάποια φευγαλέα, απρόσιτη και ακαθόριστη «ουσία» της «σχετικής αυτονομίας», αλλά γύρω από τις συγκεκριμένες ιστορικές μεταπλάσεις μιας «σχετικής αυτονομίας», που πρέπει να θεωρείται ως, εξασοχής, δεδομένη.

Στην ανακοίνωσή μου, δεν έχω σκοπό να υπεισέλθω στα τεράστια και σύνθετα θεωρητικά προβλήματα που ανακίνησε ο Πουλιαντζάς, όσον αφορά στον ορισμό και στη διάκριση μεταξύ οικονομικού και πολιτικού. Επίσης, θα αποφύγω τη συζήτηση γύρω από την έννοια και την ειδική σημασία της (ταξικής) εξουσίας, σε σχέση με τη γενικότερη αντίληψη για το καπιταλιστικό κράτος. Ακόμα, θα πάρω ως δεδομένο πως το Κράτος δεν είναι ούτε ένα «πράγμα», ένα απλό «εργαλείο», αλλά ούτε και ένα «υποκείμενο» από μόνο του. Θα θεωρήσω λοιπόν, αξιωματικά, ότι το καπιταλιστικό Κράτος είναι μια δομή που έχει καθήκον να εκπληρώνει τη θεμελιώδη λειτουργία της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων. Δίπλα σε όλα τα άλλα που επιδρούν στην εν λόγω κοινωνία, το Κράτος συνιστά τον κύριο παράγοντα που εξασφαλίζει τη *συννοχή του (εθνικού-επικρατειακού) κοινωνικού σχηματισμού σε όλα τα επίπεδα*. Και, επομένως, θα θεωρήσω δεδομένο πως αυτή η θεμελιώδης λειτουργία πρέπει να εξασφαλίζεται μέσω μιας *αδιάλειπτης* παρέμβασης του Κράτους: έχει το καθήκον να διευκολύνει και να εγγυάται τη διαδικασία συσσώρευσης και να κατανέμει και να εξατομικεύει τους πολίτες-εργαζόμενους στο εσωτερικό μιας, νομικά, θεσμικά και ιδεολογικά, ομοιογενούς «κοινωνίας». Το Κράτος αποτελεί, σύμφωνα με τους όρους τού Πουλιαντζά, τη «συμπύκνωση» όλων των επιπέδων των ταξικών αντιθέσεων. Πράγ-

ματι, αυτή η εγγενής «πυκνότητα» του Κράτους είναι που ευθύνεται, βασικά, για τον υψηλό βαθμό αδιαφάνειάς του.

Έτσι λοιπόν, οι στόχοι μου είναι πολύ πιο περιορισμένοι από αυτούς της αρχικής συζήτησης. Θα αρκετώ σε μερικές γενικές παρατηρήσεις που αφορούν σε σύγχρονες εξελίξεις. Γιατί πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως, σύμφωνα πάλι με τον Πουλαντζά, οι μορφές της σχετικής αυτονομίας οφείλουν να μεταλλάσσονται διαρκώς, ανταποκρινόμενες σε γενικότερες μετατροπές στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου. Αυτές οι μεταλλασσόμενες μορφές και λειτουργίες είναι που χρειάζονται περισσότερη διαλεύκανση. Είναι, πράγματι, γενικά παραδεκτό πως τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια σηματοδεύτηκαν από την έκλειψη ή, τουλάχιστον, την ταχεία συρρίκνωση του φορντισμού στην παραγωγή, από την εγκατάλειψη των κέϊνσιανών οικονομικών πολιτικών και από την παρακμή των προνοιακών σοσιαλδημοκρατικών ισορροπιών· αλλά και όλων αυτών ταυτοχρόνως. Μπαίνουμε σε μια εποχή που είναι ευρέως γνωστή ως «μεταφορντική» ή «μετανεοτερική», η οποία χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, από αξιοσημείωτη απο-εδαφικοποίηση των καπιταλιστικών δραστηριοτήτων, από την αλλαγή της μορφής των ταξικών αγώνων, τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, και από την κυριαρχία νεοφιλελεύθερων ιδεολογιών. Έτσι λοιπόν, το βασικό ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί αφορά στις νέες μορφές της σχετικής αυτονομίας του Κράτους, που αντιστοιχούν στη σημερινή κατάσταση.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, οι ρόλοι των εθνικών κρατών, οι λειτουργίες τους, ο «βαθμός» και οι μορφές της σχετικής τους αυτονομίας, οι τρόποι παρέμβασης που ακολουθούν για να εξασφαλίσουν την αναπαραγωγή των εσωτερικών κοινωνικών σχέσεων οφείλουν να είναι διακριτά διαφορετικοί από αυτούς του παρελθόντος. Αν πρέπει να δούμε τη σχετική αυτονομία, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, ως δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού Κράτους, τότε οι θεσμικές και ιδεολογικές της μεταμορφώσεις μπορούν να ερμηνευθούν μόνο στο φως των ιστορικών εξελίξεων. Ανεξάρτητα από το αν μπαίνουμε ή όχι σε μια νέα εποχή συνολικής αναδιάταξης της πολιτικής και οικονομικής ηγεμονίας σε παγκόσμια κλίμακα –μα που η συζήτηση για τις προοπτικές του αμερικανικού, του ιαπωνικού και του ευρωπαϊκού αντίστοιχα καπιταλισμού και τη σημασία της «απειλής» που αντιπροσωπεύει η κι-

νεζική οικονομική εξάπλωση δεν είναι δυνατόν να καταλήξει— δε χωράει αμφιβολία πως, σήμερα, οι «ανεξάρτητες» οργανωτικές λειτουργίες των παραδοσιακών επικρατειακών κρατών για την αναπαραγωγή των εσωτερικών κοινωνικών τους σχέσεων φαίνονται περιορισμένες σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν. Η εγκατάλειψη, σε όλον τον κόσμο, των κεννσιανών πολιτικών δεν αποτελεί απλώς εκδήλωση μιας νέας μορφής «αρνητικής» παρέμβασης, αλλά πρέπει να ιδωθεί και σαν ένας νέος δομικός περιορισμός των παρεμβατικών δυνατοτήτων του μεμονωμένου κράτους. Με αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η σχετική αυτονομία του Κράτους επαναπροσδιορίζεται σε νέα *δομικά όρια*.

II.

Κάτω από αυτό το πρίσμα θα πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα «ποια είναι η επικαιρότητα της συζήτησης Πουλαντζά-Μίλιμπαντ». Με τα σημερινά δεδομένα, οι πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές των δύο συγγραφέων φαντάζουν πολύ λιγότερο έντονες απ' όσο φαινόταν τότε. Μπορεί οι αντίστοιχες επιστημολογικές τους βάσεις να ήταν ευδιάκριτες ή και εντελώς αντίθετες, όμως οι πολιτικές τους αναλύσεις και προβλέψεις συνέκλιναν. Και οι δυο τους ασκούσαν οξεία κριτική στις επικρατούσες σοσιαλδημοκρατικές πρακτικές. Και οι δύο είχαν, καθώς φαίνεται, δίκιο στην αξιολόγηση της σημασίας των δομικών παραγόντων που ωθούσαν προς έναν «*συντηρητικό αυταρχισμό*», ως νέας επικρατούσας μορφής του Κράτους. Και οι δύο ήταν δικαιολογημένα σκεπτικιστές ως προς τις μακροπρόθεσμες συνέπειες της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και του Κράτους Πρόνοιας. Ο Μίλιμπαντ είδε καθαρά ότι οι σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις είχαν σκοπό να «υποσκάψουν την ισχύ των οργανώσεων προάσπισης της εργατικής τάξης», ενώ ο Πουλαντζά επέμενε στην πρωταρχική ανάγκη να ξεπεραστούν οι παραδοσιακές μορφές της σοσιαλδημοκρατικής «κρατολατρείας». Τέλος, και οι δύο επέμεναν στην ανάγκη να διατηρηθούν, να εμπλουτισθούν και να «βαθύνουν» οι αντιπροσωπευτικές κοινοβουλευτικές μορφές. Μπορεί να μην κατάφεραν να προσδιορίσουν και να περιγράψουν συγκεκριμένους δρόμους εξόδου από το αδιέξοδο του ρεφορμισμού, είχαν όμως και οι δυο τους, τουλάχιστον, συνείδηση αυτού του γεγονότος. Γιατί, όπως και να την ορίσουμε, η στρατηγική για έναν «δημοκρατικό σοσιαλισμό» παρέμενε, και

παραμένει ακόμα, κάτω από τη σκιά ενός πελώριου ερωτηματικού.

Με αυτήν την έννοια, σημαντικότερα, πιθανώς, και από τους συγκεκριμένους όρους της αντιπαράθεσής τους να είναι τα πολιτικά προβλήματα που ανακινούνται και τίθενται υπό συζήτηση. Ο πλαδαρός «δημοκρατικός πλουραλισμός» στον οποίο επιτέθηκαν οι Μίλιμπαντ και Πουλαντζάς έχει πλέον αναδειχθεί στο κατ' ουσίαν μη αμφισβητήσιμο παγκόσμιο παράδειγμα. Είναι παραπάνω από προφανές ότι η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης υπήρξε ταυτόχρονα αιτία και αποτέλεσμα της καθολικής αναδιάρθρωσης των κοινωνικοπολιτικών και ιδεολογικών μετώπων. Με αποτέλεσμα, οι στοχαστές του κυρίαρχου ρεύματος, μη αρκούμενοι πλέον στο «τέλος της ιδεολογίας», να χειροκροτούν τώρα και το «τέλος της Ιστορίας». Αν και ακόμα δεν έχει τελειώσει η εποχή των ταξικών αγώνων, ο πολιτικός κόσμος έχει όλο και περισσότερο την τάση να τους αγνοεί. Το φάσμα της επανάστασης έχει πάρει τα ασαφή χαρακτηριστικά του ανίσχυρου και καλοκάγαθου φαντάσματος του Κάντερβιλ.

Τα μεγάλα προβλήματα όμως εξακολουθούν να είναι, όπως πάντοτε, παρόντα. Και τα κρίσιμότερα πολιτικά ζητήματα συνδέονται με το ζήτημα της ειδικής συνάρθρωσης ανάμεσα στην ταξική κυριαρχία και την πολιτική εξουσία. Οφείλουμε, επομένως, να συνεχίσουμε να θέτουμε τα ίδια παλιά ερωτήματα: Υπό ποίαν έννοια το πρόβλημα των σχέσεων κρατικού μηχανισμού και κεφαλαίου διαφέρει από εκείνο που ήταν στη δεκαετία του '70; Και σε ποιο βαθμό έχει έτσι μεταβληθεί η σχετική αυτονομία του Κράτους στις δομικές της μορφές; Μπορεί κανείς να παρατηρήσει νέες ειδικές μορφές αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών, τόσο των εξαρτημένων όσο και εκείνων της «καρδιάς» του καπιταλισμού; Και πώς αντανακλάται η νέα κατάσταση στο επίπεδο των κοινωνικών πρακτικών και της ταξικής πάλης;

Πιστεύω πως αυτά τα ερωτήματα είναι κεντρικής σημασίας. Και ισχυρίζομαι ότι μερικές προσεγγίσεις τους μπορεί να γίνουν με τη βοήθεια της βασικής θέσης του Πουλαντζά πως, σε αυτό που θα ονόμαζε νέα φάση του ιμπεριαλισμού, «οι ενδοϊμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί» είναι παρόντες όχι μόνο στις «διακρατικές» πολιτικές αντιπαραθέσεις αλλά επίσης, και θα έλεγα κυρίως, στο εσωτερικό όλων των εμπλεκόμενων χωρών, εξαρτημένων ή μη. Το φαινόμενο της «προσδιορισμένης αναπαραγωγής» των ιμπεριαλιστι-

κών ανταγωνισμών είναι, υπό αυτήν την έννοια, κρίσιμο. Δεν μπορεί κανείς να μιλάει πλέον, με τους όρους του Λένιν, για ένα γεωγραφικό μοίρασμα του πλανήτη σε λίγο-πολύ καθορισμένες «ζώνες» ιμπεριαλιστικής επιρροής και κυριαρχίας. Η αυξανόμενη κινητικότητα του κεφαλαίου και οι νέες παραγωγικές και πληροφοριακές τεχνολογίες οδήγησαν και σε μια παράλληλη κινητικότητα και ρευστότητα των βάσεων της συσσώρευσης και της εκμετάλλευσης. Το κεφάλαιο μπορεί δυνητικά να επιδιώκει την άμεση εκμετάλλευση της εργασίας στις περισσότερες ή και σε όλες τις χώρες, ταυτόχρονα, εναλλακτικά και μερικές φορές αδιακρίτως, αλλά κάτω από τελείως διαφορετικές συνθήκες.

Αυτή η τάση «απο-επικρατειοποίησης» και «αποσταθεροποίησης» των μορφών εκμετάλλευσης, που ανάγεται ήδη στη δεκαετία του '70, αλλά που από τότε έχει ενταθεί σημαντικά, συνοδεύτηκε από μια γενική άνοδο του βαθμού εκμετάλλευσης που αντιστάθμιζε την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Και την ίδια στιγμή, κλείνοντας μια περίοδο κείνσιανης σοσιαλδημοκρατικής αναδιανομής, περιορισμένης στο εσωτερικό των πιο ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, και της συνακόλουθης αυξανόμενης εθνικής διαφοροποίησης των κανόνων αναδιανομής, η νέα ορθοδοξία καταστέλλει συστηματικά, και σε *οικουμενική κλίμακα*, κάθε τάση για Κράτος Πρόνοιας. Σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες, συμπεριλαμβανομένης της μητρόπολης, και ακόμα περισσότερο σε εξαρτημένους σχηματισμούς, οι οικονομικές ανισότητες οξύνονται ραγδαία. Για να πούμε μια κοινοτοπία, σε ολόκληρο τον κόσμο ο πλούσιος γίνεται πλουσιότερος και ο φτωχός φτωχότερος. Και την ίδια στιγμή, τα «επίπεδα ανοχής» απέναντι στην ανεργία, στη φτώχεια και στη μιζέρια εκτοξεύονται παντού στα ύψη. Όταν σε χώρες σαν την Ισπανία το ένα τέταρτο του ενεργού πληθυσμού *καταγράφεται* ως άνεργο, αναρωτιέται κανείς που αρχίζει και που τελειώνει το «ανεκτό» ή το αναπόφευκτο, ή αν υπάρχουν «κανονιστικώς προσδιορισμένα» όρια της εκμετάλλευσης και της μιζέριας. Αυτό που μερικά χρόνια πριν φαινόταν αδιανόητο, σήμερα γίνεται αποδεκτό σαν κάτι το αυτονόητο. Στο επίπεδο της αντιπροσώπευσης, οι εσωτερικευμένες «κοινωνικές ισορροπίες» υποκαθίστανται γοργά από τις λεγόμενες «κοινωνικο-τεχνολογικές ισορροπίες». Τη θέση κοινωνικο-ηθικών θεωρήσεων και επιχειρημάτων πήραν θεωρήσεις καθαρής λειτουργικότητας και αποδοτικότητας. Δεν είναι υπερβολή να πούμε πως, ενάντια σε κάθε

προσδοκία, η οικονομική ανισότητα και η μαζική ανεργία αυτές καθεαυτές δε φαίνεται να αποτελούν πλέον σημαντικά κοινωνικο-πολιτικά ζητήματα.

Παρακάτω, θα θίξω, πολύ σύντομα, τέσσερα ειδικότερα σημεία τα οποία, αν και αναλύθηκαν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια από τον Πουλαντζά, κάθε άλλο παρά απουσιάζουν και από την προβληματική του Μίλιμπαντ. Έτσι λοιπόν θα αναφερθώ:

Πρώτον, στο ζήτημα της εντεινόμενης παρακμής, ή ακόμα και δομικής αδυναμίας, μιας «εθνικής αστικής τάξης» που διατηρεί μια σχετικά αυτόνομη βάση κεφαλαιικής συσσώρευσης, καθώς και στις νέες εσωτερικές ισορροπίες που προκύπτουν στα κυρίαρχα μπλοκ εξουσίας.

Δεύτερον, στον αυξανόμενο *κατακερματισμό* του εργαζόμενου πληθυσμού σε πολλές, ευμετάβλητες, διαφοροποιημένες και πολύ ανταγωνιστικές μερίδες, με όλα όσα αυτό συνεπάγεται για τη διαδικασία της εξάρθρωσης και της αποδιοργάνωσης των παραδοσιακών μορφών ταξικής πάλης, τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο.

Τρίτον, στις νέες λειτουργίες του καπιταλιστικού Κράτους το οποίο, με την όλο και πιο αυταρχική του μορφή, διεκπεραιώνει ολόκληρη την αναπαραγωγική του αρμοδιότητα μέσω μιας εντεινόμενης *ρύθμισης* της διαδικασίας *απορύθμισης*. Αυτό επιφέρει μια αυξανόμενη και άνευ προηγουμένου συγχώνευση –ή σύγχυση– μεταξύ της οικονομικής και της ιδεολογικής του λειτουργίας.

Και τέλος, *τέταρτον*, στην εξέλιξη νέων μορφών συνάρθρωσης ανάμεσα, από τη μια, στους διάφορους κρατικούς μηχανισμούς και το δημοκρατικά αναδεικνυόμενο «επαγγελματικό» πολιτικό προσωπικό που καταλαμβάνει τις κορυφές τους και, από την άλλη, στους αντιπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου.

Προφανώς, δεν είναι δυνατόν να διαπραγματευθώ λεπτομερώς αυτά τα μεγάλα ζητήματα. Θα περιοριστώ σε μερικές σχηματικές επισημάνσεις εκείνων που θεωρώ ότι αποτελούν, σήμερα, τον βασικό άξονα μιας συζήτησης που πρέπει επειγόντως να ξανανοιξεί.

III.

Θα ξεκινήσω με το ζήτημα της λεγόμενης «εθνικής αστικής τάξης». Το ζήτημα αυτό συνδέεται, προφανώς, με τον παραδοσιακό επικρατειακό κατακερματισμό του κόσμου σε σχετικά συνεκτικούς

«εθνικούς» κοινωνικούς σχηματισμούς, μέσα στο ειδικό πλαίσιο των οποίων υλοποιούνται και αναπαράγονται οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Είναι σαφές ότι αυτή καθεαυτή η «επικρατική» δεν έχει εξαιρεθεί. Η διεθνοποίηση των σχέσεων παραγωγής καθόλου δε συνεπάγεται ότι οι οικονομικές δραστηριότητες μπορεί να διεξάγονται σε ένα δι-επικρατικό ταξικό κενό. Η εκμετάλλευση πρέπει πάντοτε να λαμβάνει χώρα «κάπου», δηλαδή εντός οριοθετημένων περιοχών, συγκεκριμένων κοινωνιών, οργανωμένων σε κυρίαρχα κράτη. Και όποιες κι αν είναι οι οργανωτικές μορφές της συσσώρευσης, η συγκεκριμένη τους εφαρμογή στην πράξη οφείλει, εξ ορισμού, να παραμένει «εγχώρια».

Έτσι, όποιες κι αν είναι οι διαδικασίες και οι μηχανισμοί που διαθέτουν οι κεφαλαιούχοι στην αναζήτηση κέρδους, το βασικό ερώτημα που πρέπει να τεθεί αφορά στις διάφορες μορφές της κοινωνικής παρουσίας και των δραστηριοτήτων της αστικής τάξης ή μερίδων της αστικής τάξης, όπως αυτές εμφανίζονται μέσα στα δεδομένα εγχώρια κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα. Μολονότι η δόμηση των εσωτερικών μπλοκ εξουσίας και των εσωτερικών αντινομιών και πολιτικών ανταγωνισμών τους μπορεί να κατανοηθεί σωστά μόνο σε σχέση με τις δι-επικρατικές επιχειρηματικές τους ικανότητες, αυτές οφείλουν πάντα να λειτουργούν εντός καθορισμένων συνόρων, όσο χαλαρή και να είναι η εξάρτησή τους από τις εσωτερικές αγορές. Το κεφάλαιο, ακόμα κι αν ελέγχεται στους αιθέρες, πρέπει να συσσωρεύεται στη γη.

Στο θέμα αυτό ο Πουλαντζάς αποδείχθηκε, πράγματι, προφητικός. Το σωστό ερώτημα είναι «πόσο εθνικές» και «υπό ποίαν έννοια» μπορεί να είναι «εθνικές» οι «εθνικές» δρώσες καπιταλιστικές δυνάμεις; Και, αντίστροφα, ποια είναι τα όρια της *σωρευτικής αυτονομίας* των κυρίαρχων τομέων του κεφαλαίου στο εσωτερικό των καπιταλιστικών σχηματισμών. Έτσι, το βασικό σημείο που τόνισε είναι μια βαθμιαία και, κατά τα φαινόμενα, οριστική παρακμή των παραδοσιακά αυτόνομων εθνικών τομέων της τάξης των κεφαλαιούχων. Ενάντια στις απόψεις που κυριαρχούσαν στην αριστερά στις αρχές της δεκαετίας του '70, ο Πουλαντζάς όχι μόνο κατέδειξε την παρακμή και το ιστορικό ξεπέραςμα της λειτουργικής σωρευτικής αυτονομίας των εθνικών αστικών τάξεων αλλά και επέμεινε στην αναγκαιότητα μιας νέας έννοιας, εκείνης της «*εσωτερικής αστικής τάξης*»: σε πλήρη διάσταση τόσο με την εθνική αστική τάξη όσο και με τη μεταπρατική αστική τάξη, η νέα έννοια

ήθελε να υποδηλώσει την ανερχόμενη και, εφεξής, κυρίαρχη μερίδα ενός κεφαλαίου που δρούσε στο εσωτερικό της χώρας, και το οποίο διαπερνούσαν ήδη οι «εξωτερικές» ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις, ενώ συγχρόνως τις αναπαρήγαγε. Με άλλα λόγια, γινόταν ήδη προφανές ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια κυρίαρχη μερίδα των ντόπιων αρχουσών τάξεων, ικανή να εξακολουθήσει τη διαδικασία συσσώρευσης μέσα στον στενό και, θεσμικώς, περιορισμένο ορίζοντα της εσωτερικής αγοράς.

Πράγματι, είναι πλέον σαφές ότι –με τη μερική εξαίρεση των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας και, σε μικρότερη έκταση, μερικών ευρωπαϊκών κρατών¹– τίθεται, ολοένα και λιγότερο, ζήτημα αυτόνομων εθνικών αστικών τάξεων. Η παγκοσμιοποίηση επέφερε έναν *περαιτέρω* περιορισμό της σωρευτικής αυτονομίας του μη μετακινούμενου εγχώριου κεφαλαίου. Το μαρτυρεί ένα πλήθος νέων στρατηγικών, οι οποίες υπέσκαψαν τα απομεινάρια κάθε σταθερής λειτουργίας που εκλήρωναν οι παραδοσιακές εθνικές επιχειρήσεις. Η κυριαρχία οριζόντιων και κάθετων υπερεθνικών συνεργασιών, η επικράτηση διακρατικών τεχνολογικών και πληροφοριακών δικτύων και η καθολική απελευθέρωση του εμπορίου και της κίνησης κεφαλαίων δείχνει μη αναστρέψιμη. Από εδώ και στο εξής, οι αντιθέσεις και οι ανταγωνισμοί του διεθνούς κεφαλαίου εκδηλώνονται άμεσα «στο εσωτερικό των εθνικών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών». Η υπερεθνική συγκεντροποίηση έφτασε σε ανήκουστα, ως τώρα, επίπεδα. Στα τέλη της δεκαετίας του '50, οι διακόσιες μεγαλύτερες «πολυεθνικές» εταιρείες έλεγχαν το 17% του Πα-

1. Παρά τη ρητορική της ευρωπαϊκής ενοποίησης, τα κράτη μέλη της Ευρώπης κάθε άλλο παρά έχουν συγχωνευθεί σε μια ενιαία ιδεολογικά και οργανωτικά δομή, που να οδηγεί σε ένα συνεκτικό και σχετικά ομοιογενές σύστημα ταξικών σχέσεων. Δεν υπάρχει ακόμα ευρωπαϊκή εργατική τάξη ούτε μια ευρωπαϊκή εθνική αστική τάξη. Η συνθήκη του Μάαστριχτ επέβαλε κάποιες κοινές δημοσιονομικές και οικονομικές πολιτικές, αλλά απέφυγε προσεκτικά να προτείνει κάποιες πιθανές κοινές κοινωνικές πολιτικές. Η συνολική ευθύνη για την αναπαραγωγή των εσωτερικών ταξικών σχέσεων και ισορροπιών ανήκει στα κυρίαρχα εθνικά κράτη. Τα «κριτήρια» του Μάαστριχτ αναφέρονται μόνο σε ποσοτικά μακροοικονομικά κριτήρια οικονομικής, νομοματικής και δημοσιονομικής «απόδοσης». Παρ' όλες τις ρητορείες για τους «κινδύνους» του κοινωνικού αποκλεισμού, η Ευρωπαϊκή Ένωση δε «ζητά» από τα μέλη της να «πετύχουν» στη μείωση της ανεργίας, στον περιορισμό της φτώχειας ή στον έλεγχο του «κοινωνικού αποκλεισμού».

Η επίτευξη μιας νομοματικής ένωσης κάθε άλλο παρά συνεπάγεται και την οικοδόμηση μιας «κοινωνικής Ευρώπης». Οι «κοινωνίες», οι μορφές εκμετάλλευσης και οι ταξικές συγκρούσεις πρέπει να παραμείνουν καθαρά εσωτερικές υποθέσεις.

γκόσμιου Ακαθάριστου Προϊόντος. Σήμερα, οι δραστηριότητές τους υπολογίζεται ότι ανέρχονται, συνολικά, στην τάξη των οκτώ τρισεκατομμυρίων δολαρίων, δηλαδή σχεδόν στο ένα τρίτο του εισοδήματος του πλανήτη.²

2. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να μείνει ανοικτό ένα μείζον ζήτημα. Ο κυρίαρχος λόγος για την «παγκοσμιοποίηση» τείνει να παραβλέπει το γεγονός ότι η διαδικασία αυτή δεν είναι ούτε μονοσήμαντη ούτε εννοιολογικά σαφής. Από τη μια, αναφέρεται σε μορφές δι-επικρατειακής κινητικότητας, κάθετης και οριζόντιας ενοποίησης παραγωγικών δραστηριοτήτων, καθώς και σε μηχανισμούς διεθνούς κυκλοφορίας των κεφαλαίων. Από την άλλη, ο ίδιος όρος αναφέρεται στις νέες συνδυασμένες μορφές ελέγχου και στις νέες στρατηγικές συσσώρευσης κεφαλαίου. Οι δύο όψεις είναι σίγουρα αλληλοεξαρτώμενες αλλά δεν ταυτίζονται. Η οργανωτική δι-επικρατειοποίηση δεν επιφέρει απαραίτητα κανενός είδους υπερεθνικό δι-επικρατειακό έλεγχο. Τα μητροπολιτικά ιμπεριαλιστικά κέντρα, που συναγωνίζονται για την παγκόσμια ηγεμονία, παραμένουν ιδεολογικά, πολιτικά και οικονομικά, εθνικώς προσδιορισμένα. Ακόμα κι αν οι τακτικές συσσώρευσης ξεκόβονται από το χώρο, οι στρατηγικές εξουσίας οργανώνονται ακόμα πάνω στη βάση διακριτών ενδοίμπεριαλιστικών ανταγωνισμών, πόσο μάλλον που τα μακροπρόθεσμα πλεονεκτήματα φαίνεται να εξαρτώνται από τη σχετική στρατιωτική, οικονομική, πολιτική και συμβολική ισχύ, η οποία μπορεί να αντιπροσωπεύεται και να ασκείται μόνο στο επίπεδο των οργανωμένων εθνικών επικρατειών. Με την έννοια αυτή, η απο-επικρατειοποίηση δεν είναι καθόλου ασύμβατη με τις κρυσταλλωμένες ενδοίμπεριαλιστικές αντιπαραθέσεις.

Πράγματι, στο βαθμό που τα εθνικά κράτη δεν καταργούνται, δεν μπορεί να υπάρξει απο-επικρατειοποιημένος ιμπεριαλισμός. Και υπό αυτήν την έννοια, αν ο κατακερματισμός των οργανωμένων πολιτικών συστημάτων μπορεί να χρησιμεύει στο να διευκολύνονται και να ενθαρρύνονται ευκίνητες, στο χώρο, τακτικές συσσώρευσης, την ίδια στιγμή, αυτές οι οργανωμένες κρατικές οντότητες παρέχουν το πλαίσιο για το παγκόσμιο κινήρι της συλλογικής εξουσίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, νέες αντιθέσεις γενούν νέες και σύνθετες καπιταλιστικές στρατηγικές. Στο οργανωτικό επίπεδο, η αυξανόμενη κινητικότητα δημιούργησε μια παγκόσμια ελεύθερη αγορά, η οποία αναπαράγεται μέσω ενός συνδυασμού καθαρών οικονομικών ροών, που εναλλάσσονται με ηγεμονικές παρεμβάσεις εθνικών κρατικών συμφερόντων. Μπορούμε να πούμε ότι ο κυρίαρχος καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κατασκευάζει, βαθμιαία, μια νέου τύπου πολιτική υπερδομή, η οποία να ανταποκρίνεται πλήρως σε αυτά που λογίζονται ως μακροπρόθεσμα συμφέροντα των ανταγωνιζόμενων μητροπολιτικών εθνών. Πράγματι, αν η σχετική αυτονομία των μικρών εξαρτημένων κρατών αντιμετώπιζε παραδοσιακά την πρόκληση άμεσων διπλωματικών, πολιτικών ή στρατιωτικών επεμβάσεων, σήμερα η πλήρης εξάρτησή τους από τις χώρες του κέντρου βαθαίνει και ενισχύεται μέσω αυτού που νοείται ως ένα παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιο, το οποίο είναι ελεύθερο να επιβάλει τη δίκη υπερεθνική του βούληση. Όπως η εκμετάλλευση, έτσι και ο ιμπεριαλισμός κρύβεται πίσω από την «ουδέτερη» λογική της δήθεν ανεξέλεγκτης υπερεθνικής λογικής της αγοράς. Αυτό αποτελεί ίσως ένα από τα σημαντικότερα ιδεολογικά αποτελέσματα του λόγου περί παγκοσμιοποίησης.

Με την έννοια αυτή, σύμφωνα και πάλι με τον Πουλαντζά, σήμερα, περισσότερο απ' ό,τι τότε, οι αντιθέσεις ανάμεσα σε μερίδες κεφαλαίου στο εσωτερικό των εθνικών κρατών έχουν πλέον «διεθνοποιηθεί». Και, συνεπώς, εντείνεται ακόμα περισσότερο η αποδιάθρωση και η ανομοιογένεια των εθνικών αστικών τάξεων. Πράγματι, αν όλες οι εγχώριες μορφές συσσώρευσης πρέπει να πάρουν τη μορφή *καθυποταγμένων* «εσωτερικών» αστικών τάξεων, είναι αμφίβολο αν ο ίδιος ο όρος ανταποκρίνεται σε κάποια ιδιαίτερη κοινωνική πραγματικότητα. Όλες οι κυρίαρχες εγχώριες μορφές έχουν πλέον την τάση να γίνουν «εσωτερικές», κατά την πουλαντζική έννοια. Έτσι λοιπόν, η «εσωτερική αστική τάξη» τού Πουλαντζά μπορεί να αποδειχθεί μια «μεταβατική» μορφή οργάνωσης μιας περιόδου κατά την οποία η διεθνοποίηση του κεφαλαίου πάλευε ακόμα να επιβάλει την αδιαφιλονίκητη κυριαρχία της. Σήμερα, είναι πια σαφές ότι τα τελευταία υπολείμματα αυτών των αυτόνομων αστικών τάξεων έχουν σχεδόν ολοκληρωτικά υποταχθεί στο κινούμενο και δυνάμει αποεδαφικοποιημένο «δι-εθνικό» κεφάλαιο. Ακόμα και αν ο ύστατος έλεγχος παραμένει στα χέρια εταιρειών και καρτέλ με ισχυρούς εθνικούς δεσμούς, πράγμα που σαφώς συμβαίνει στην περίπτωση των ισχυρότερων μητροπολιτικών κεφαλαίων, τόσο οι επενδύσεις όσο και τα κέρδη όλο και περισσότερο αποσπώνται από συγκεκριμένους τόπους.

Εκδήλωση αυτής της νέας κατάστασης είναι η καθολική αποκήρυξη κάθε είδους πολιτικής «υποκατάστασης εισαγωγών». Το «εθνικό» κεφάλαιο μένει πλέον απροσπάτετο, για τον πολύ απλό λόγο ότι δεν υπάρχει απτή εγχώρια δομή, που να πρέπει να προστατευθεί. Η εγχώρια απορύθμιση δεν είναι παρά το αποτέλεσμα που προκαλεί η διεθνής απορύθμιση. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι η περαιτέρω απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου, που αποφάσισε ο κύκλος της Ουρουγουάης, αλλά και η πλήρης κατάρρευση των προστατευτικών «αντιμπεριαλιστικών» μορφών αλληλεγγύης του Τρίτου Κόσμου στον ΟΗΕ ή αλλού, επιβλήθηκαν ενάντια και παρά τα υπολείμματα των όποιων τάσεων προστατευτισμού εξακολουθούν να υπάρχουν στις ΗΠΑ ή στην Ευρώπη. Στο ενδοκαπιταλιστικό μέτωπο, οι εθνικές αστικές τάξεις όλο και περισσότερο περιθωριοποιούνται και ηττώνται οικονομικά και πολιτικά.

Απαιτείται, ωστόσο, μια διευκρίνιση. Είναι σίγουρα εντελώς αβάσιμο να ισχυριστεί κανείς ότι τα νέα διεθνή όργανα που εκφράζουν άμεσα τα συμφέροντα του παγκόσμιου κεφαλαίου, όπως το

ΔΝΤ ή το Γκρουπ των Επτά, έχουν υποκαταστήσει την επικρατειακή κυριαρχία του Κράτους, επιβάλλοντας τους συγκεκριμένους όρους των εθνικών οικονομικών παρεμβάσεων. Αυτοί οι οργανισμοί αντανακλούν απλώς την καθολική πολιτική υποχώρηση των εθνικών αστικών τάξεων, και δεν μπορεί με κανένα τρόπο να θεωρηθούν ως έκφραση μιας νέας μορφής διεθνούς πολιτικής εξουσίας. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει σήμερα άλλη καθαρή μορφή πολιτικής κυριαρχίας από την κρατική κυριαρχία. Κι αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται αφορά στη σχετική αυτονομία του εθνικού κράτους.

Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι εσωτερικευμένες μορφές λήψης πολιτικών αποφάσεων, μέσα σε κάθε χώρα, έχουν ουσιαστικά τροποποιηθεί. Το ελεύθερο εμπόριο, οι αυστηροί προϋπολογισμοί και οι μονεταριστικές πολιτικές λιτότητας, που προωθούνται από τη συνθήκη του Μάαστριχτ, αντανακλούν, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, τα νέα όρια της αυτονομίας των αστικών κρατών, των οποίων φέρουν την ευθύνη, και των μπλοκ εξουσίας που τα κράτη αναλαμβάνουν να εκπροσωπήσουν· αντανακλούν ακόμα την ανικανότητά τους, ή την επιβεβλημένη αδυναμία τους, να διανοηθούν αυτόνομες μορφές εσωτερικού σχεδιασμού και παρέμβασης. Αποτελούν όμως και έκφραση ενός συνεχιζόμενου ανταγωνισμού ανάμεσα σε ιδεολογικοποιημένες κρυσταλλώσεις εξουσίας.

Πράγματι, η *αντικειμενική* κινητικότητα της κεφαλαιικής συσσώρευσης είναι τόσο συντριπτική, ώστε κάθε τοπική απόφαση επένδυσης ή αποεπένδυσης εξαρτάται, ολοένα και περισσότερο, από την εξασφάλιση στο εσωτερικό ενός ποσοστού κέρδους. Η παραγωγικότητα και η εκμετάλλευση στο εσωτερικό κάθε χώρας δεν μπορούν να ανέβουν παρά μόνο μέσω της περαιτέρω συμπίεσης του «κοινωνικού κόστους». Αν θέλουν να επιβιώσουν μέσα στον εντεινόμενο ανταγωνισμό, οι κυρίαρχες μερίδες του εγχώριου κεφαλαίου (σε συμμαχία ή όχι με μερίδες του κινούμενου παγκόσμιου κεφαλαίου) οφείλουν να είναι πάντοτε ικανές να αποεπενδύσουν και, εν ανάγκη, να μεταφέρουν αλλού τις δραστηριότητές τους. Ένα εδαφικά περιορισμένο κεφάλαιο είναι σήμερα ανίκανο να ανταγωνιστεί ένα αντίστοιχο κινούμενο. Κι αυτός είναι ο λόγος που κάθε κεφάλαιο έχει πλέον τη δύναμη να «εκβιάζει» το εγχώριο σύστημα, μέσα στο οποίο επιλέγει να συνεχίσει τη διαδικασία συσσώρευσης. Κάθε ουσιαστική αύξηση του «κοινωνικού κό-

στους» της αναδιανομής θα έχει ως αποτέλεσμα την απειλή άμεσης αποεπένδυσης και, συνεπώς, άμεσης οικονομικής κατάρρευσης.

Έτσι, η πολιτική ευθύνη των Κρατών προσαρμόζεται κυρίως στη διατήρηση και μεγιστοποίηση των εσωτερικών δεικτών παραγωγικότητας και εκμετάλλευσης, σύμφωνα με τους όρους που θέτει το κινούμενο κεφάλαιο. Και πάλι με τις επιμέρους, αλλά σημαντικές, εξαιρέσεις των μεγάλων μητροπόλεων της Αμερικής και της Ιαπωνίας, οι μορφές και πρακτικές επένδυσης που υιοθετεί το μεγάλο κεφάλαιο θυμίζουν την ιδιαίτερη ανεξαρτησία της ιστορικά αποεδαφικοποιημένης ναυτιλιακής βιομηχανίας. Εξαιτίας της ύπαρξης και διαθεσιμότητας των «σημαιών ευκαιρίας», όπου τα ποσοστά εκμετάλλευσης δεν επιβαρύνονται παρά με το ελάχιστο κοινωνικό κόστος, μισθοί και ασφάλεια εργασίας θα έχουν παντού την τάση να περιορίζονται. Η ελεύθερη δι-επικρατειακή κινητικότητα δημιουργεί μια «ελεύθερη αγορά» εργατικής δύναμης, η οποία αντανακλάται εμμέσως στη γενική πτώση της σχετικής αμοιβής της εργασίας. Πόσο μάλλον που, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», οι «πολιτικοί κίνδυνοι» ανατροπής –κίνδυνοι που παρεμπόδιζαν την καθολική ελεύθερη κινητικότητα– ελαχιστοποιήθηκαν δραστηκά σε παγκόσμια κλίμακα.

Έτσι από εδώ και στο εξής, η ύπαρξη «εθνικών οικονομιών» συνιστά, κυρίως, μια έξωθεν προσδιορισμένη αναπαραγωγή του άμεσου ενδοκεφαλαιικού ανταγωνισμού, με στόχο τεχνολογικά καλύτερους και οικονομικά επικερδέστερους επιχειρηματικούς όρους. Και οι «εσωτερικές αστικές τάξεις» μετατρέπονται βαθμιαία σε τοπικές κρυσταλλώσεις ενοποιημένων υπερ-επικρατειακών, οριζοντίως και καθέτως, οργανισμών και συσσωματώσεων κινούμενων και εξαγωγίμων καπιταλιστικών συμφερόντων. Η διατήρηση της αυτονομίας τους εξαρτάται από τη διεθνή ανταγωνιστικότητα τους. Με την έννοια αυτή, το κεφάλαιο *δε χρειάζεται καν να επιβάλει συγκεκριμένους όρους στα κράτη και στις κυβερνήσεις*. Αρκεί μόνο η απτή απειλή της μετακόμισης και της αποεπένδυσης για να εξουδετερώσει κάθε απόπειρα για κοινωνικές ρυθμίσεις και μείωση των εγχώριων ποσοστών κέρδους.

IV.

Αυτή η συνολική εξέλιξη των κοινωνικών συνθηκών των μορφών συσσώρευσης αντανακλάται σε μια παράλληλη εξέλιξη των πρακτικών και οργανωτικών δομών στο χώρο της εργασίας. Πράγματι, στον τομέα αυτόν η πιο θεαματική μεταβολή έγκειται στον περαιτέρω *κατακερματισμό της εργατικής δύναμης και απορύθμιση της αγοράς εργασίας* σε παγκόσμια κλίμακα. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος να επιμείνουμε στις πολύπλευρες κοινωνικές επιπτώσεις των μορφών τεχνολογικής και διαρθρωτικής ανεργίας, που επικρατούν σε ολόκληρο τον κόσμο. Ωστόσο, η βασική διαφορά σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν είναι προφανής: παρ' όλο τον κατακερματισμό της εργατικής δύναμης, στη διάρκεια των δεκαετιών του '50, του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70, η οργανωμένη εργασία κατάφερε να διαπραγματευτεί και, τελικά, να επιβάλει σε κάποιο βαθμό μια συνεχή αναδιανομή. Η «έκρηξη πληρωμών» έτεινε να καθιστά διαπραγματεύσιμα στο εσωτερικό της χώρας τα περιθώρια κέρδους, αλλά και δυνάμει περιορίσιμα. Σε αυτό το πλαίσιο επιτεύχθηκε κάποια αναδιανομή και ενισχύθηκε η θεσμοποιημένη απασχόληση και η εξασφάλιση από την ανεργία, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες χώρες.

Τα πράγματα όμως από τότε άλλαξαν δραστικά. Οι επιστημονικές εξελίξεις στην κυβερνητική, η αυτοματοποίηση και η επιστήμη των υπολογιστών, ήδη από τη δεκαετία του '70, οδήγησαν σε μια θεαματική άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και κατέστησαν μια αυξανόμενη μερίδα εργατικού πληθυσμού λειτουργικά πλεονάζουσα. Παράλληλα, η συνεχής αύξηση του προσδοκώμενου ορίου ζωής και η επιμήκυνση του χρόνου των σπουδών αύξησαν το ποσοστό των ανθρώπων, που τεχνικά και δομικά αποκλείονταν από την παραγωγική διαδικασία. Το απόλυτο και σχετικό κόστος της κοινωνικής πρόνοιας, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης, ανέβαινε διαρκώς, γεγονός που εκλογικεύτηκε με όρους όπως «δημοσιονομική κρίση του Κράτους». Έτσι, ο συνδυασμός υπερσυσώρευσης κεφαλαίου, εντεινόμενου ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού και αυξανόμενου κοινωνικού κόστους απαιτούσε μια συνολική «επαναδιαπραγμάτευση» όλων των όρων των εργατικών συμβάσεων και μια παράλληλη αναδιοργάνωση των μοντέλων εκμετάλλευσης της παγκόσμιας οικονομίας.

Ο μαρασμός του Κράτους Πρόνοιας και η εντεινόμενη απορύθ-

μιση της αγοράς εργασίας υπήρξαν τα κύρια σωρευτικά αποτελέσματα. Έτσι, η χρόνια και απροσπάτευτη ανεργία αναδείχθηκε σε βασικό κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα, ένα πρόβλημα που δεν μπορούσε, και ούτε επρόκειτο, να λυθεί μέσω ενός παραδοσιακού «εγχώριου» κεινσιανού σχεδιασμού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, παρά την επικρατούσα πολιτική ρητορεία, φαίνεται πως οδηγούμαστε σε έναν κόσμο γενικευμένης, αλλά και πολύ διαφοροποιημένης, «έλλειψης θέσεων εργασίας». Ήδη, σήμερα, όλο και μεγαλύτερα τμήματα πληθυσμού ωθούνται κυριολεκτικά εκτός της βασικής παραγωγικής δομής, αν όχι συνολικά εκτός κοινωνίας.

Η βασική και άμεση εκδήλωση αυτής της νέας κατάστασης, στην ίδια την αγορά εργασίας, είναι ο άνευ προηγουμένου πολλαπλασιασμός κάθε είδους «ελαστικών», μερικών και εποχιακών μορφών απασχόλησης. Σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες, οι πολλαπλές, άτυπες και μη προστατευόμενες δραστηριότητες πολλαπλασιάζονται και το πιο σημαντικό, αυτές οι νέες ανασφάλιστες μορφές δεν απαντώνται πλέον μόνο μεταξύ των μεταναστών εργατών και των παραδοσιακά περιθωριοποιημένων υποομάδων αλλά διαπερνούν σταδιακά τον παραδοσιακό βιομηχανικό πυρήνα, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος του τομέα των υπηρεσιών. Ακόμα και υψηλής ειδίκευσης και εκπαίδευσης εργατική δύναμη ανακαλύπτει την αβεβαιότητα. Κι αν το φαινόμενο αυτό περιγραφόταν, αρχικά, ως μια λίγο-πολύ δομημένη «διπλή αγορά εργασίας», οι διαδικασίες της αντιστοίχισης εργαζόμενων και θέσεων εργασίας φαίνεται να γίνονται βαθμιαία όλο και πιο «απελευθερωμένες», τεμαχισμένες και στεγανοποιημένες. Σήμερα, οι «πρωτεύουσες» αγορές εργασίας δύσκολα διακρίνονται από τις δευτερεύουσες. Η διαρθρωτική ανεργία και απορύθμιση έχουν εξαπλωθεί σε όλους τους κλάδους, ακόμα και τους πιο κεντρικούς και τεχνολογικά προηγμένους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και ενόψει αυξανόμενου ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού, οι μεταφορτικές καπιταλιστικές στρατηγικές ήταν επόμενο να ωθούνται είτε σε δραστική καταστρατήγηση είτε στην κανονική κατάργηση πολλών παραδοσιακών μορφών προστασίας της εργασίας. Σε ολόένα και περισσότερους κλάδους απασχόλησης, οι ώρες εργασίας επιμηκύνονται, η εργασιακή ασφάλεια διαβρώνεται και η προστασία της ανεργίας μειώνεται. Βαθμιαία, οι περισσότερες κρατικές μορφές «εργατικού πατερναλισμού» απο-ουσιαστικοποιούνται. Ακολουθώντας τις θεωρίες του «ανθρώπινου κεφαλαίου», η αγορά εργασίας ξαναγίνεται μια

αναρχική «ελεύθερη αγορά». Η εργατική δύναμη επιστρέφει γοργά στο πρότυπο του 19ου αιώνα: θεωρείται δηλαδή και πάλι ως ένα ακόμα εμπόρευμα ανάμεσα στα άλλα.

Η γρήγορη μεταφορντική μεταμόρφωση της εργασιακής διαδικασίας και της αγοράς εργασίας είχε, αναπόφευκτα, επιπτώσεις πάνω στις κυρίαρχες μορφές οργάνωσης των εργαζόμενων. Η περίοδος από τα τέλη της δεκαετίας του '60 ως τη δεκαετία του '80 θεωρείται, δικαίως ή αδικώς, σαν η απαρχή μιας νέας μορφής «κορπορατιστικής» κοινωνικής οργάνωσης, μιας μορφής που, έστω περιστασιακά, θεωρήθηκε σαν πιθανή «διαδοχή» του δημοκρατικού πλουραλισμού. Σύμφωνα με τις επικρατούσες κορπορατιστικές εκλογικεύσεις, οι εσωτερικές ταξικές συγκρούσεις θεωρούνταν ως γενικά «επιλύσιμες», μέσω μιας γενικής συμφωνίας πάνω σε συναινετικές και δίχως εξαναγκασμούς διαδικασίες. Και αυτή η «*διαδικαστικοποίηση της εγχώριας ταξικής πάλης*» πραγματοποιήθηκε μέσα από ένα θεσμικό σύστημα εγκεκριμένων, οργανωμένων, επίσημα αναγνωρισμένων και σπονσοραρισμένων από το κράτος οργανώσεων, οι οποίες αναλάμβαναν να υποστηρίξουν τα αντίστοιχα συμφέροντά τους σε (συνήθως) τριμερείς διαπραγματεύσεις μεταξύ εργασίας, αντιπροσώπων του κεφαλαίου και πολιτείας.

Τελικά, το ερώτημα αν το κορπορατιστικό κράτος θεωρήθηκε, δικαίως ή όχι, ως μια παραλλαγή ή μετεξέλιξη του «δημοκρατικού πλουραλισμού» δεν έχει νόημα. Γίνεται όλο και πιο ξεκάθαρο ότι ένας μακροπρόθεσμος περιορισμός των εργατικών αγώνων, εντός δεδομένων διαδικαστικών ορίων, ήταν εφικτός μόνο στο εσωτερικό κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων ή «κοινωνικών σχηματισμών», στους οποίους η συναινετική αναδιανομή αποτελούσε ένα ανοικτό και γενικά αποδεκτό κοινωνικοπολιτικό και ιδεολογικό ζήτημα. Αυτό ήταν το βασικό στοιχείο των σοσιαλδημοκρατικών όρων ρύθμισης. Η κενύσιανή οικονομική πολιτική και ο συναινετικός σχεδιασμός σήμαινε ότι το «κοινωνικό κόστος» της συσσώρευσης ήταν διαρκώς διαπραγματεύσιμο, με αποτέλεσμα οι πραγματικοί μισθοί τελικά να «αφήνονται» να ακολουθούν μακροπρόθεσμα μια αυξητική τάση, τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς αριθμούς, ενώ και συνολικά οι εισοδηματικές ανισότητες θεωρούνταν περιορισμένες, άμεσα ή προοπτικά, ή τουλάχιστον σταθεροποιήσιμες. Το καπιταλιστικό σύστημα αναπαραγόταν ιδεολογικά μέσω μιας συνεχούς ιδιοποίησης, εκ μέρους του εργατικού πληθυσμού ως συνόλου, ενός μέρους των συνολικών κερδών που προέ-

κυπταν από την άνοδο της παραγωγικότητας. Καθώς αυξάνονταν τα κέρδη, αυξάνονταν και οι μισθοί. Η κορπορατιστική συναίνεση συνόριζε τις ταξικές διαπραγματεύσεις για τους όρους αναδιανομής ενός διαρκώς αυξανόμενου συνολικού εισοδήματος.

Η συναίνεση κατέρρευσε ξαφνικά στα τέλη της δεκαετίας του '70. Η πετρελαϊκή κρίση, η παγκόσμια ανάσχεση των ρυθμών ανάπτυξης και η δημοσιονομική κρίση ανήγγειλαν το τέλος των σοσιαλδημοκρατικών αυταπατών. Ήταν η αρχή του τέλους του «ιστορικού συμβιβασμού» ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, ο οποίος βασιζόταν σε μια ιστορική συγκυρία σχετικής ασφάλειας απασχόλησης: την τελευταία είχε δημιουργήσει η αναγνώριση του «κοινωνικού δικαιώματος στην εργασία» και της διαρκούς διαπραγματευσιμότητας του συνολικού επιπέδου των μισθών. Στο εξής, ο συνδυασμός της γενικής πτώσης των ρυθμών ανάπτυξης και της απο-επικρατειοποίησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων θα είχε ως αποτέλεσμα την κυριολεκτική αποδιάρθρωση και τον αποπροσανατολισμό των οργανώσεων της εργατικής τάξης σε όλο τον κόσμο. Η «απο-διαδικαστικοποίηση» των εργατικών συγκρούσεων υπέσκαψε τις μορφές αλληλεγγύης και αποδιοργάνωσε τους ταξικούς δεσμούς, που απειλούνταν από τις αναπόφευκτες κοινωνικο-ψυχολογικές επιπτώσεις της κυριαρχίας νέων τεχνολογιών, οι οποίες μεταμόρφωσαν πλήρως τις υποκειμενικές αναπαραστάσεις των οργανωμένων παραγωγικών μονάδων.

Ακόμα περισσότερο, η σταδιακή αλλά ασυγκράτητη διόγκωση των μη απασχολούμενων και μη απασχολήσιμων μαζών οδήγησε, όπως σημειώσαμε ήδη, σε έναν περαιτέρω κατακερματισμό της εργατικής τάξης. Με συνέπεια, η τεχνική και οικονομική πρόοδος να εσωτερικεύεται με όλο και πιο απολιτικούς όρους: οι οργανώσεις της εργατικής τάξης, που είχαν φτάσει να πιστεύουν πως θα μειώνονταν ενεργά και αδιάλειπτα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, και συνεπώς θα διαπραγματεύονταν όλους τους όρους της αναδιανομής εισοδήματος, σπρώχτηκαν και πάλι στη γωνία. Ενώ έτρεφαν ακόμα ελπίδες για μια αδιάκοπη πρόοδο προς καταγωγικούς μικροπαραδείσους, ξαφνικά βρέθηκαν σχεδόν αποκλεισμένες από το παιγνίδι της εξουσίας. Τα εσωτερικά πολιτικά συστήματα πιέζονται πλέον να υιοθετήσουν και να «ρυθμίσουν» κανόνες αναδιανομής, που επιβάλλονται από την ελεύθερη αγορά. Και αυτή δεν είναι παρά μόνο μία όψη που υποδηλώνει την εντυπωσιακή αντικατάσταση των υπεύθυνων δημόσιων πρωτοβουλιών από νέες

μορφές ρυθμιστικής αδράνειας. Τα κράτη *απο-υπευθυνοποιούνται* όλο και περισσότερο, σε σχέση με τον καθορισμό τόσο του παρόντος όσο και του μέλλοντος. Το υπεύθυνο «κράτος-ποιμένας» αποδιαρθρώνεται ραγδαία.

Είναι, πράγματι, γενικά αποδεκτό πλέον πως η αναδιανομή των κερδών της παραγωγικότητας δεν μπορεί και δεν πρέπει να σχεδιάζεται και να περιορίζεται μέσα σε ελέγξιμες επικρατειακές αγορές. Παρά την αυξανόμενη πραγματική της κινητικότητα (που από την ίδια της τη φύση είναι και τεχνολογικά περιορισμένη και ψυχολογικά καταστρεπτική), η εργατική τάξη, στο σύνολό της, είναι υποχρεωμένη να υφίσταται τις θλιβερές συνέπειες όλο και πιο πολυμήχανων διαδικασιών συσσώρευσης. Στην καλύτερη περίπτωση, η οργανωμένη εργασία καταφέρνει ακόμα να γαντζωθεί σε κάποιες κατακτήσεις της προηγούμενης περιόδου, όπως η δωρεάν εκπαίδευση και περίθαλψη. Στη χειρότερη, φαίνεται πως αναγκάζεται να αποδεχθεί, έστω και απρόθυμα, ότι, στο βαθμό που σήμερα θεωρείται ότι η συνέχιση της αναδιανομής εξασθενίζει την «εθνική» παραγωγικότητα και ανταγωνιστικότητα, τόσο του κλάδου όσο και της εθνικής οικονομίας συνολικά, το ξοφερό παρόν πρέπει να *αντισταθμίζεται διαρκώς* με την αμφίβολη ελπίδα για ένα πιο φωτεινό μέλλον ή, τουλάχιστον, για μια ακόμα πιο αμφίβολη διατήρηση του status quo.

Για την αριστερή ιδεολογία, αυτή η νέα αναπαράσταση του απροσδιόριστου της *χρονικής* διάστασης των εργατικών αγώνων αποτελεί κάτι το καινούργιο, λόγω των στρατηγικών και των τακτικών της συνεπειών. Ελαστικές αντιλήψεις για το χρόνο, ελαστικές μορφές εργασίας, ελαστικές ατομικές στρατηγικές και ελαστική εσωτερική των κοινωνικών «ρόλων» συνεπάγονται αναγκαστικά και ελαστική ταξική συνείδηση και εξίσου ελαστικές μορφές κινητοποιήσεων. Έτσι, η ανομική και περιστασιακή εργατική πίεση δείχνει εντελώς συμβατή με τα απομεινάρια των συνολικών ρεφορμιστικών ή αναδιανεμητικών αιτημάτων, και τα οποία πρέπει, στο εξής, να εξαρτώνται από τις μακροπρόθεσμες προοπτικές μιας εγχώρια στηριζόμενης κεφαλαικής συσσώρευσης. Η αλλαγή κατεύθυνσης είναι σίγουρα ουσιαστική, ενδεικτική όχι μόνο τού ότι οι κυρίαρχες διεθνείς σχέσεις παραγωγής γίνονται αποδεκτές ως, φαινομενικά, έχουν, αλλά επίσης ενδεικτική τού ότι οι μονομερώς επιβαλλόμενοι κανόνες γενικής αναδιανομής εισοδήματος, μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, μπορούν να επεκτείνονται σε έναν

χρονικό ορίζοντα που μοιάζει να ξεμακραίνει ατελείωτα προς ένα μακρινό μέλλον.

Έτσι, η διάλυση του Κράτους Πρόνοιας δε σημαίνει απλά και μόνο ποσοτικούς και αναστρέψιμους περιορισμούς στη διαδικασία αναδιανομής. Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι οι προνοιακές παρεμβάσεις ήταν το αποτέλεσμα μιας μακράς πορείας οργάνωσης και αγώνων των εργαζομένων. Με αυτή την έννοια, η ιδεολογική χρεοκοπία της προνοιακής αντίληψης, όπως αντανακλάται στην αλλαγή των μορφών των εργατικών αγώνων και των πρακτικών, μπορεί να είναι μη αναστρέψιμη, σίγουρα βραχυπρόθεσμα, πιθανώς δε και μεσοπρόθεσμα. Ποτέ πριν οι οργανωτικές και διεκδικητικές ικανότητες των εργαζόμενων δε βρισκόνταν σε τόσο χαμηλό σημείο.

Από την άλλη μεριά, οι νέες μορφές καταμερισμού της εργασίας σε διεθνή κλίμακα οδήγησαν τα υπολείμματα των εθνικών αστικών τάξεων και την απειλούμενη μικροαστική τάξη (τόσο την «παλιά» όσο και τη «νέα») στην άνευ όρων αποδοχή της αδιαμφισβήτητης (εσωτερικής) ηγεμονίας του μεγάλου διεθνοποιημένου «εσωτερικού» κεφαλαίου. Ακόμα πιο σαφής είναι η παρακμή των κορπορατιστικών οργανωτικών μορφών, η οποία οδήγησε σε μια ουσιώδη μεταβολή των μορφών της εργατικής πάλης. Ένας ανερχόμενος «οργανωτικός ντεφετισμός», που συνδυάζεται με το γοργό φυλλορρόπημα της συμμετοχής στα συνδικάτα, έχει οδηγήσει σε ένα πολλαπλασιασμό θορυβιδών, ανομικών, «εκβιαστικών», συχνά αυθόρμητων και μερικές φορές ανεξέλεγκτων μορφών, όπως είδαμε στις ταραχές του Λος Άντζελες πριν από μερικά χρόνια. Ταυτόχρονα, όλο και περισσότερες κατηγορίες εργαζόμενων οδηγούνται σε μια προσπάθεια να κάνουν χρήση κάθε διαθέσιμου ειδικού «συγκριτικού πλεονεκτήματος» που μπορεί να έχουν, απειλώντας με κοινωνικό «θόρυβο» ή ειδικές δραστηριότητες «παρενόχλησης», κατάλληλες στο να διαταράξουν την ομαλή λειτουργία των απαραίτητων κοινωνικών δικτύων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρακτική του αποκλεισμού των εθνικών οδών γίνεται ένας συνήθης τρόπος κοινωνικής πίεσης.

Με την έννοια αυτή, οι εντεινόμενες διαφοροποιήσεις και «κλαδικές ανισότητες» στην αντικειμενική ικανότητα των επιμέρους ομάδων να ασκούν «κοινωνική πίεση», εντείνουν τον κατακερματισμό και την αποδιοργάνωση των αγώνων. Σε πολλές περιπτώσεις, τα «συμφέροντα» και οι μορφές κινητοποίησης μιας κατηγορίας μπορεί να εμφανίζονται σαν τελείως ασύμβατα με τα αντίστοιχα

άλλων κατηγοριών. Ανοργάνωτες και ασυντόνιστες κορπορατιστικές δραστηριότητες οδηγούν έτσι σε ακόμα μεγαλύτερο πολιτικό και κοινωνικό κατακερματισμό της τάξης των εργαζόμενων. Με έναν έμμεσο τρόπο, η μακρόπνοη στρατηγική της αστικής τάξης, η οποία ανέκαθεν είχε στόχο τη διαίρεση της εργατικής τάξης σε μερίδες, έχει στεφθεί με αρκετά μεγάλη επιτυχία. Οι μεταφορντικές οργανωτικές πραγματικότητες είχαν σαν παρενέργεια και μian αυξανόμενη και σωρευτική πολιτική διάσπαση και κατακερματισμό των εργαζόμενων και των απόκληρων.

Τέλος, οι διευρυνόμενες, δίχως ελπίδα αποκλεισμένες και σε μεγάλο βαθμό *μη απασχολούμενες* μάζες ωθούνται στην υιοθέτηση ανοργάνωτων, ατομικών στρατηγικών επιβίωσης. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι νέες άτυπες μορφές επιβίωσης συνδέονται στενά με πρακτικές «μεταμοντέρνας παραβατικότητας». Νέες «παράνομιες» διακηρύσσονται συνεχώς μέσα σε κοινωνίες όπου ο εντεινόμενος αστυνομικός έλεγχος και τα εκτεταμένα συστήματα αναμόρφωσης γίνονται όλο και πιο κρίσιμης σημασίας, όχι μόνο για τον κοινωνικό έλεγχο αλλά και για την ταξική διευθέτηση. Το απαράβιαστο, αξιωματικά και νομικά, των κοινωνικών «δικτύων» (μεταφορές, επικοινωνίες, ενέργεια, δημόσιες υπηρεσίες κλπ.) και η μη ανοχή «κοινωνικών στάσεων» (ναρκωτικά, κάπνισμα, άστεγοι, αργία) ταυτίζονται με μια σκόπιμη και ευρέως αποδεκτή «ποινικοποίηση» κάθε διεκδίκησης που χαρακτηρίζεται ως «κοινωνική παρενόχληση» σε κάθε τομέα-κλειδί. Αυτή η απειλή κοινωνικής και πολιτικής περιθωριοποίησης όλο και μεγαλύτερων κομματιών του πληθυσμού επιτρέπει την ένταση ενός ολοένα συστηματικότερου αυταρχικού ελέγχου. Ύστερα από πάνω από έναν αιώνα πατερναλιστικής ρύθμισης, οι κύριες μορφές ταξικών αγώνων της τάξης των απόκληρων και μη απασχολούμενων γίνονται, αν όχι παράνομες, το λιγότερο «αντικοινωνικές» και, κατά συνέπεια, επιδεικτικές δραστηκής καταστολής.

Αν λοιπόν ορίσουμε, μαζί με τον Πουλαντζά, την εξουσία ως την «ικανότητα μιας κοινωνικής τάξης να πραγματώνει τα ειδικά αντικειμενικά της συμφέροντα», ποτέ πριν η ικανότητα της αστικής τάξης δεν υπήρξε τόσο αδιαμφισβήτητα παντοδύναμη. Και μπορεί η παρατήρηση του Πουλαντζά, ότι δηλαδή η «αναπαράγωγή των κοινωνικών τάξεων υλοποιείται μέσα και μέσω της ταξικής πάλης, σε όλες τις βαθμίδες του καταμερισμού εργασίας», να είναι τόσο σκοτεινή και αμφίσημη όσο και η άλλη του πρόταση, ότι «ο

δομικός καθορισμός των τάξεων δεν περιορίζεται μόνο στη θέση μέσα στη διαδικασία παραγωγής (στην οικονομική κατάσταση των “τάξεων καθεαυτών”) αλλά εκτείνεται σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας»· είναι ωστόσο σαφές ότι η πολιτική και ιδεολογική «υποχώρηση» των αγώνων της εργατικής τάξης από τη δεκαετία του '80 αποτελεί ένα «αναμενόμενο αποτέλεσμα» της νέας φάσης στη διαδικασία αναπαραγωγής των ταξικών σχέσεων. Ένα «αποτέλεσμα» που δεν μπορεί να απομονωθεί μέσα στη στενή σφαίρα της οικονομίας, αλλά καθορίζεται επίσης και από τις αξιοσημείωτες ιδεολογικές και πολιτικές μορφές της συνολικής νίκης της αστικής τάξης.

V.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι τάσεις που περιέγραφε ο Πουλαντζάς στις αρχές της δεκαετίας του '70 έχουν σε μεγάλο βαθμό σταθεροποιηθεί. Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους συγχωνεύονται όλο και περισσότερο με τις κατασταλτικές και ιδεολογικές του λειτουργίες. Έτσι, η άνοδος του *τεχνοκρατικού «αναπτυξιακού» αυταρχισμού* μπορεί να ιδωθεί ακριβώς στο φως του γεγονότος ότι το «εσωτερικό» πεδίο στο οποίο καλείται να δράσει είναι ήδη προσδιορισμένο από τις αντιφάσεις της κυριαρχίας του κινούμενου δι-εθνούς κεφαλαίου στη νέα παγκοσμιοποιημένη του μορφή. Ολοένα και περισσότερο, οι βασικές οικονομικές λειτουργίες του Κράτους οφείλουν να προσαρμόζονται στην εξασφάλιση των *θεσμικών και ιδεολογικών συνθηκών* της διεθνώς επιβεβλημένης *απορύθμισης* των οικονομικών και εργασιακών σχέσεων, καθώς και να συμβάλλουν στη γενική αποδοχή της σκόπιμης και άνευ όρων ευθυγράμμισης των δημόσιων πολιτικών με τους εσωτερικευμένους κανόνες του διεθνούς ανταγωνισμού. Όπως ήδη σημειώσαμε, πέρα και πάνω από το σχέδιο ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας, πρέπει να υιοθετηθεί ως ανώτατη αρχή η αξίωση για μια απορρυθμισμένη ανταγωνιστικότητα. Και με αυτήν την έννοια, το πιο σημαντικό ιδεολογικό ζήτημα είναι να γίνει αποδεκτή η ανάγκη για *απο-θέσμιση και απο-ουσιαστικοποίηση όλων των προηγούμενων μορφών συναινετικής διαπραγμάτευσης της αναδιανομής, δηλαδή για αποσυλλογικοποίηση των κοινωνικών τάξεων.*

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που, ανεξαρτήτως της πολιτικής απόχρωσης των κυβερνήσεων που βρίσκονται στην εξουσία, μόνο στις

πιο ισχυρές χώρες του κέντρου (Γερμανία, Γαλλία, Σουηδία, Καναδάς) η νέα αυταρχική τεχνο-ορθοδοξία μπορεί ακόμα να «αντιστέκεται» κάπως, προκειμένου να διατηρήσει την ήδη υπάρχουσα ισορροπία. Οι πιο αδύνατοι κρίκοι της μπερλιαριστικής αλυσίδας, ακόμα κι αν τύποις κυβερνώνται από σοσιαλδημοκράτες (Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα), αισθάνονται υποχρεωμένοι να αποδεχθούν και να συμμορφωθούν άνευ όρων στις επιβαλλόμενες μορφές καταμερισμού εργασίας και απορύθμισης. Όπως έχουν τα πράγματα, μονάχα μέσα στις λίγες χώρες που απαρτίζουν τον σκληρό μπερλιαριστικό πυρήνα είναι ακόμα δυνατόν να γίνονται αντικείμενο πολιτικής διαπραγματεύσεως οι εσωτερικές κοινωνικές αντιθέσεις. Όπου οι «εθνικές οικονομίες» είναι ασθενείς, τα Κράτη αισθάνονται υποχρεωμένα να αναστείλουν ή απλά να ατονήσουν κάθε αναδιανεμητική φροντίδα.

Έτσι οι ιδεολογικές λειτουργίες του Κράτους είναι αποφασιστικής σημασίας. Ποτέ πριν το ιδεολόγημα της «διεθνούς ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας» δεν υπήρξε τόσο κεντρικό και τυραννικό. Κάτω από την αιγίδα του Κράτους, όλοι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί (σχολεία, μέσα ενημέρωσης, κόμματα, διανοούμενοι της μόδας, οργανωμένα συνδικάτα, κλπ.) ακολουθούν συστηματικά τα κυρίαρχα αναπτυξιακά αξιώματα, που έχουν χαρακτηριστικά προσαρμοστεί στη νέα συγκυρία. Αν η μακροπρόθεσμη πρόοδος και ανάπτυξη είναι συνώνυμες με την απορυθμισμένη ανταγωνιστικότητα, οι ίδιοι οι όροι με τους οποίους θα οριστεί το κοινωνικά επιθυμητό, τροποποιούνται θεμελιακά. Στη θέση μιας «ανεξάρτητης», «στηριζόμενης» και «αυτοδύναμης» εθνικής ανάπτυξης –τον κυρίαρχο μύθο των δεκαετιών του '60 και του '70– η διεθνής «παραγωγικότητα» και «ανταγωνιστικότητα» εμφανίζονται ως οι νέοι αντικειμενοποιημένοι Θεοί.

Έτσι, η πρώτη έγνοια της κρατικής παρέμβασης είναι να «πείσει» για την αναπτυξιακή αναγκαιότητα της «εκσυγχρονιστικής» τεχνοκρατικής απορύθμισης. Η αποκατάσταση των εγγενών «κυριαρχικών δικαιωμάτων» της λογικής της αγοράς παραμονεύει πίσω από όλες τις δημόσιες εκλογικεύσεις. Δεν είναι τυχαίο που αντίθετα με την επεκτατική σοσιαλδημοκρατική φάση που στηριζόταν σε πολιτικά και ιδεολογικά επιχειρήματα, το φλέγον ζήτημα της «εθνικοποίησης» ή «αποκρατικοποίησης» βιομηχανιών και υπηρεσιών εξετάζεται πλέον αποκλειστικά ως προς τις επιπτώσεις σε ποσοτικές οικονομικές «επιδόσεις». Κοινωνικά, πολιτικά και ι-

δεολογικά επιχειρήματα δίνουν τώρα τη θέση τους σε καθαρά επιχειρησιακές προβληματικές μεγιστοποίησης. Η απορύθμιση είναι το νέο κυρίαρχο μοτίβο. Όμως, η δίχως όρια απορύθμιση δεν αποτελεί μόνο μια ειδική μορφή δραστηκής παρέμβασης αλλά επίσης και το βασικό ιδεολογικό αξίωμα, που πρέπει να επικρατήσει. Πιο συγκεκριμένα, η παρέμβαση στη διαδικασία απο-ρύθμισης πρέπει να ιδωθεί σαν μια εσωτερικά αντιφατική διαδικασία. Η διαρκής δημόσια φροντίδα για την εισαγωγή των κατάλληλων θεσμικών και νομικών μορφών απορύθμισης χρειάζεται να επενδύεται με όλο και πιο ανταρχικές μορφές. Το Κράτος είναι εκεί για να εγγυάται ότι η «εθνική οικονομία» θα οργανώνεται και θα αντιπροσωπεύεται ως μια δομή που υπάρχει, με σκοπό τον ανταγωνισμό με άλλες «εθνικές οικονομίες», με τους καλύτερους δυνατούς όρους. Και όχι μόνο αυτό· η γενική αυτή θέση πρέπει να γίνει καθολικά αποδεκτή ακριβώς εξαιτίας της «τεχνικής της βαρύτητας». Η προφανής χομπσιανή μεταφορά πρέπει να εκφραστεί σε στρατιωτικούς όρους: τα κράτη είναι σε «πόλεμο», το καθένα για να προστατεύσει την εθνική του οικονομία, ο πραγματικός εχθρός όμως δεν είναι άλλα Κράτη, αλλά οι υπήκοοι στο εσωτερικό του κάθε κράτους, δηλαδή η εργατική τάξη.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι συγκεκριμένες επιπτώσεις της ανταγωνιστικότητας πάνω στις μορφές της ταξικής πάλης, και ακόμα τα ερωτήματα για το ποιος κερδίζει και ποιος χάνει μπορεί να φαντάζουν άκαιρα και «ιδεολογικά». Ανεξαρτήτως της «εθνικότητας» της αστικής τάξης που θα επωφεληθεί από τις απορυθμίσεις της αγοράς, αυτή πρέπει να ενθαρρυνθεί να κάνει πλήρη χρήση των ταξικών της προνομίων. Σήμερα, μπορούμε να πούμε πως οι βασικοί συντελεστές της ταξικής πάλης είναι μια απο-επικρατειοποιημένη ενιαία αστική τάξη ενάντια σε μια επικρατειοποιημένη και κατακερματισμένη εργατική τάξη. Αυτή η «γεωκοινωνική» ασυμμετρία δεν είναι παρά μια νέα απόρροια της δομικής ασυμμετρίας δυνάμεων ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία. Και η όξυνση αυτής της ασυμμετρίας φαίνεται ότι θα επιβάλει στο εξής νέα δομικά όρια για τις «αποδεκτές» μορφές ταξικής σύγκρουσης, όπως αυτές πρέπει να διασφαλίζονται, να επιβάλλονται και να νομιμοποιούνται από το Κράτος.

Με αυτή την έννοια, όπως πρώτος σημείωσε ο Πουλαντζάς, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου «ούτε καταργεί, ούτε βραχυκυκλώνει τα εθνικά Κράτη» ούτε με την έννοια μιας ειρηνικής συγχώνευσης

κεφαλαίων πάνω από τα Κράτη, ούτε με την έννοια της έκλειψής τους κάτω από το (αμερικανικό) υπερ-κράτος». Αντιθέτως, τα εθνικά Κράτη παρέχουν τους αναγκαίους μηχανισμούς και «αναλαμβάνουν την ευθύνη για τα συμφέροντα του κυρίαρχου ιμπεριαλιστικού κεφαλαίου στη διευρυνόμενη ανάπτυξή του σήμερα στο εσωτερικό του εθνικού σχηματισμού». Πράγματι, σε υλικό επίπεδο, η απορύθμιση, ο κατακερματισμός της εργασίας, η παραγωγικότητα και η μεγιστοποίηση του κέρδους μπορούν να εξασφαλισθούν μόνο μέσα σε ένα νομικά δεδομένο επικρατειακό πλαίσιο. Με την έννοια αυτή, η επεκτεινόμενη αναπαραγωγή της συσσώρευσης του διεθνούς κεφαλαίου όχι μόνο δεν καταργεί τις λειτουργίες και τις υπηρεσίες των εθνικών κρατών, αλλά εξαρτάται ολοκληρωτικά από την ενεργή τους παρέμβαση.

Έτσι, οι θεσμικές και οικονομικές προϋποθέσεις για τη συσσώρευση κεφαλαίου βασίζονται στην ικανότητα των εθνικών κρατών να οργανώσουν και να επιβάλουν, στο εσωτερικό τους, τις νέες μορφές συσσώρευσης. Και υπό αυτήν ακριβώς την έννοια, η πολιτική και ιδεολογική συνοχή των κοινωνικών σχηματισμών, που εξακολουθεί να υλοποιείται μόνο μέσα από τα Κράτη, παρέχει τα μέσα της αναπαραγωγής του συνόλου των (εναλλάξιμων) συνεκτικών κοινωνικοοικονομικών και νομικών περιβαλλόντων, των αναγκιών για κάθε παραγωγικό οργανισμό. Αν το Κράτος είναι ένας απαραίτητος και λειτουργικά αναπόφευκτος μηχανισμός για την εξασφάλιση των εξωτερικών συνθηκών παραγωγής και αναπαραγωγής, αυτές οι συνθήκες υπηρετούνται πολύ καλύτερα αν όλα τα Κράτη αναγκάζονται, ξεχωριστά το καθένα, να αναπαράγουν την εσωτερική τους θεσμική και ιδεολογική τάξη βάσει του παγκόσμιου απορρυθμιστικού μοντέλου. Το αντίθετο, μια εμφάνιση ενός παγκόσμιου δημοκρατικού «Υπερ-Κράτους» θα μπορούσε να οδηγήσει στην αναβίωση πολιτικών αυτονομισμών, που να τείνουν να περικλύψουν την απεριόριστη καπιταλιστική ισχύ.

Ο κατακερματισμός σε σχετικά αυτόνομες κυρίαρχες επικρατεικές πολιτικές δικαιοδοσίες ανταποκρίνεται λοιπόν στα συμφέροντα του απο-επικρατειοποιημένου κεφαλαίου. Πρόκειται για μια τέλεια επαλήθευση της θέσης του Πουλαντζά, ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για «κρατική εξουσία» *stricto sensu*: Το «μεταμοντέρνο», «μεταβιομηχανικό» και μεταφορντικό «σύστημα εθνικών κρατών» παρέχει το τέλειο θεσμικό και ιδεολογικό πλαίσιο για την εξασφάλιση της αναπαραγωγής των δι-επικρατειακών μορφών συσσώρευ-

σης· και αντιστρόφως, η κατακερματισμένη και επικρατειακά προσδιορισμένη εξουσία του εθνικού κράτους αποτελεί, σήμερα περισσότερο από ποτέ, την καλύτερη εγγύηση της δι-επικρατειακής και δι-εθνικής καπιταλιστικής εξουσίας.

VI.

Τέλος, η κατάσταση που συνοπτικά περιγράφηκε πιο πάνω έχει και μερικές σημαντικές επιπτώσεις πάνω στις αντικειμενικές μορφές της συνάρθρωσης ανάμεσα στις ειδικές κατηγορίες που απαρτίζουν το πολιτικό προσωπικό, από τη μία, και στο μεγάλο κεφάλαιο, από την άλλη. Αυτό είναι ένα από τα σημεία στα οποία η σχετική αυτονομία πρέπει να συγκεκριμενοποιηθεί και να τεκμηριωθεί εμπειρικά. Πράγματι, ένα από τα κεντρικά σημεία της συζήτησης ανάμεσα στον Μίλμπαντ και τον Πουλαντζά αφορούσε τη θεωρητική σημασία των σχέσεων ανάμεσα στο προσωπικό που κατέχει την «κορυφή» του Κράτους και στο μεγάλο κεφάλαιο. Ενώ ο πρώτος επέμενε στη σημασία της κατάδειξης της αστικής ταξικής καταγωγής του πολιτικού προσωπικού και των συνακόλουθων ιδιαίτερων δεσμών του με τις μεγάλες επιχειρήσεις, ο δεύτερος παρέβλεπε εντελώς την ταξική καταγωγή, προκειμένου να υπογραμμίσει τον αντικειμενικό χαρακτήρα των σχέσεων της άρχουσας τάξης με τον κρατικό μηχανισμό. Ο Πουλαντζάς ενδιαφερόταν κυρίως για τον δομικό προσδιορισμό των παρεμβάσεων του Κράτους, και θεωρούσε τα όποια κίνητρα, συμπεριφορές και προσωπικούς δεσμούς μεταξύ πολιτικού προσωπικού και μεγάλου κεφαλαίου, που εκδηλώνονταν προς επιβεβαίωση αυτών των αντικειμενικών σχέσεων, ως ένα απλό αποτέλεσμα της αντικειμενικής συνοχής των δημόσιων μηχανισμών, η οποία ήταν απαραίτητη για τη λειτουργία τους.

Εκ πρώτης όψεως, σε επιστημολογικό επίπεδο, τείνω να πάρω το μέρος του Πουλαντζά. Πρόσφατες εξελίξεις, ωστόσο, αναδεικνύουν νέους «αντικειμενικούς» λόγους για τους οποίους οι «προσωπικοί δεσμοί» ανάμεσα σε κεφάλαιο και πολιτικό προσωπικό είναι, εφεξής, όχι μόνο πραγματικά εμπειρικά επαληθεύσιμοι αλλά και δομικά προσδιορισίμοι, αν όχι αναπόφευκτοι. Πράγματι, ανεξάρτητα της ταξικής καταγωγής και των όποιων ταξικών δεσμών που μπορεί να αποδειχθούν, οι κορυφές των κρατικών γραφειοκρατιών «προσδένονται» όλο και περισσότερο στον ιδιωτικό

τομέα. Η αντικειμενική συνοχή του κρατικού μηχανισμού, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτικών κομμάτων, έχει ανάγκη από νέες, δομικές, «ειδικές» μορφές συνάρθρωσης ανάμεσα στους υψηλόβαθμους γραφειοκράτες και στο ιδιωτικό κεφάλαιο. Ισχυρίζομαι ότι, με έναν έμμεσο τρόπο, οι νέες εσωτερικευμένες λειτουργίες του καπιταλιστικού Κράτους, που περιγράφηκαν πιο πάνω, συνέβαλαν σε μian αυξανόμενη πολιτική και οικονομική εξάρτηση του πολιτικού προσωπικού από το κεφάλαιο.

Αυτή η νέα τάση μπορεί να παρουσιαστεί, πολύ συνοπτικά, σε μερικά σημεία:

α. Η καθολική κυριαρχία της ανταγωνιστικής εργαλειακής ορθολογικότητας έχει οδηγήσει σε ένα δήθεν στένεμα των ορατών περιθωρίων των επιλογών στην οικονομική πολιτική των περισσοτέρων κρατών. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον πολιτικό και ιδεολογικό κατακερματισμό των εργαζόμενων, έχει ως αποτέλεσμα τον περαιτέρω περιορισμό της ορατής ταξικής σημασίας των εναλλακτικών πολιτικών λύσεων. Άμεση συνέπεια είναι μια γενικευμένη απογοήτευση και αποπολιτικοποίηση του πληθυσμού. Οι περισσότερες αναπτυγμένες χώρες φαίνεται να βαδίζουν στα βήματα των ΗΠΑ, όπου η κρυστάλλωση των πολιτικών ανταγωνισμών δεν αντιστοιχεί άμεσα σε σαφείς ταξικές εναλλακτικές λύσεις.

β. Η αποπολιτικοποίηση αντανακλάται όχι μόνο στη σημαντική βαθμιαία πτώση της συμμετοχής των πολιτών σε κόμματα και εκλογικές διαδικασίες, αλλά και, πολύ πιο ενδεικτικό, στη θεαματική πτώση του συνδικαλισμού. Μια αυξανόμενη μερίδα του πληθυσμού, και ακόμα μεγαλύτερη του εργατικού πληθυσμού, απέχει όλο και περισσότερο από οργανωμένες πολιτικές και συνδικαλιστικές πρακτικές.

γ. Ένα σημαντικό αποτέλεσμα αυτής της νέας συγκυρίας είναι η φθίνουσα «εσωτερική» χρηματοδότηση των πολιτικών διαδικασιών και των κομμάτων. Οι εργατικές και επαγγελματικές οργανώσεις είναι όλο και λιγότερο ικανές να κινητοποιούν τα μέλη τους σε συλλογικές πρακτικές παρέμβασης και πάλης στο πολιτικό επίπεδο. Εξ ου και η κοινωνική επικράτηση αποσπασματικών και ατομικών στάσεων – που περιγράφονται ως «φυσικές» από τους φιλελεύθερους θεωρητικούς της οργάνωσης– σε όλο και περισσότερους τομείς της κοινωνικής ζωής. Αναπόφευκτα, οι εισφορές των μελών σε χρήμα και δραστηριότητα περιορίζονται δραστικά.

δ. Παράλληλα, η πολιτική σύγκρουση επικεντρώνεται σε δευτερεύουσες διαμάχες και δεν μπορεί να εκφράσει άμεσα καθιερωμένα, σαφή και εσωτερικευμένα ταξικά ζητήματα. Και στο βαθμό που οι μεγάλες συλλογικές εικόνες που αναφέρονται στην υπόσταση της πολιτικής πάλης έχουν διαβρωθεί, ο πολιτικός λόγος όλο και περισσότερο απο-ουσιαστικοποιείται. Οι κοινωνικές εναλλακτικές λύσεις, που ανοίγονται μέσα από δημοκρατικούς πολιτικούς ανταγωνισμούς, οφείλουν να επαναλαμβάνονται διαρκώς και να εμπεδώνονται στο επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων. Με την έννοια αυτή, μπορεί κανείς δικαίως να μιλήσει για μια αυξανόμενη *θεατρικότητα* των εσωτερικών πολιτικών ανταγωνισμών που οργανώνονται ακόμα σε κόμματα. Η πολιτική διαμάχη, η διαρκής πάλη για την επέκταση ή τη συντήρηση της εκλογικής και ιδεολογικής επιρροής, εξελίσσεται σε ένα υποσύστημα όλο και πιο αποκομμένο από τις ταξικές και κοινωνικές του βάσεις.

ε. Οι απο-ουσιαστικοποιημένες αντιπαραθέσεις γίνονται, ωστόσο, όλο και πιο δαπανηρές, τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους. Από τη μια, το οργανωτικό κόστος έχει ξεπεράσει κατά πολύ τους αντίστοιχους διαθέσιμους πόρους. Από την άλλη, το ίδιο το γεγονός ότι, όπως είπαμε, αυτά που χωρίζουν τους βασικούς διεκδικητές της πολιτικής εξουσίας γίνονται όλο και πιο αδιόρατα, αυξάνει την αυτόνομη σημασία αυτού που ονομάζεται πλέον «πολιτική επικοινωνία». Το καθημερινό πολιτικό παιχνίδι της προπαγάνδας και της κατασκευής δημόσιας εικόνας γίνεται πλέον αναπόσπαστο τμήμα των πολιτικών ανταγωνισμών. Όλο και περισσότερο οι εκλογές κερδίζονται και χάνονται, όχι λόγω της σημασίας ζητημάτων τα οποία βρίσκονται όλο και πιο μακριά από την αντίληψη της πλειοψηφίας του κόσμου, αλλά ως αποτέλεσμα της πειστικότητας και της διεισδυτικότητας δραστηριοτήτων «δημοσίων σχέσεων». Πρόσωπα και κόμματα οδηγούνται έτσι σε μια όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση από τη δαπανηρή κάλυψη των μέσων ενημέρωσης και από τις ακμάζουσες υπηρεσίες ακριβοπληρωμένων επαγγελματιών. Σε όλα τα επίπεδα και τα μέτωπα το κόστος του δημοκρατικού συναγωνισμού διαρκώς διογκώνεται.

στ. Αν οι άμεσες εισφορές είναι φθίνουσες και το κόστος υπέρογκο, τότε αναγκαστικά το δημοκρατικό πολιτικο-εκλογικό παιχνίδι γίνεται όλο και πιο ελλειμματικό. Στο βαθμό που το απαραίτητο για την αναπαραγωγή του πολιτικού συστήματος «πολιτικό κόστος» δεν μπορεί να καλυφθεί από εθελοντικές μικρο-εισφορές «α-

πλών» κομματικών μελών, και που η εξωτερική χρηματοδότηση εμφανίζεται ως μια λειτουργική αναγκαιότητα, αναφύεται αναπόφευκτα το ζήτημα των νέων άμεσων πηγών «πολιτικού χρήματος».

ζ. Ταυτόχρονα, όλο και περισσότερα η λήψη πολιτικών αποφάσεων αφορά στη σύναψη συμβάσεων με μεγάλες επιχειρήσεις. Η ιδιωτικοποίηση, οι στρατιωτικές δαπάνες, τα δημόσια έργα και κάθε είδους δημόσιες επιλογές, που συνεπάγονται επιλεκτικές συμβάσεις με τον ιδιωτικό τομέα, αντιπροσωπεύουν ένα αυξανόμενο κομμάτι των κρατικών προϋπολογισμών. Είναι προφανές ότι η απορύθμιση αναφέρεται στη σχέση κεφαλαίου-εργασίας και όχι στη σημασία των «δημοσίων συμβάσεων», οι οποίες αυξάνονται αντιστρόφως ανάλογα με τη συρρίκνωση των οργανωμένων υπό την άμεση αιγίδα του Κράτους οικονομικών δραστηριοτήτων. Δεν είναι τυχαίο που τώρα πια οι δι-επικρατειακές «δωροδοκίες» όχι μόνο γίνονται ευρύτερα αποδεκτές αλλά και, σε μεγάλο βαθμό, επιστημοποιούνται: στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες οι «ανεπιτυχείς» δωροδοκίες θεωρούνται ως ένα νόμιμο επιχειρηματικό κόστος που υπολογίζεται στις φορολογικές απαλλαγές. Ακόμα κι αν κάτι τέτοιο στο «εσωτερικό» γίνεται αντικείμενο περιφρόνησης, ως δι-επικρατειακή διαφθορά, επίσημα θεωρείται μέρος του παιχνιδιού. Αναπόφευκτα λοιπόν, η συνάρθρωση «εγχώριων» δημοσίων αποφάσεων και «απο-επικρατειοποιημένων» ιδιωτικών κερδών γίνεται περισσότερο συστηματική και δομημένη από ποτέ.

η. Όπως κάθε κεφάλαιο, η συνδεόμενη με το κράτος μεγάλη επιχείρηση αναπαράγει σε εγχώρια κλίμακα τις αντιφάσεις και τους ανταγωνισμούς του απο-επικρατειοποιημένου διεθνούς κεφαλαίου. Έτσι, ο ανταγωνισμός για την εξασφάλιση ιδιαίτερων κρατικών διευκολύνσεων και συμβάσεων διευρύνεται και βαθαίνει. Οι «εσωτερικές» αστικές τάξεις, παράλληλα με τους διεθνείς τους δεσμούς, βρίσκονται σε μια διαρκή (ολιγοπωλιακά οργανωμένη) πάλη μέσα στη διεθνώς διευρυνόμενη «αγορά» δημοσίων έργων, συμβολαίων, αδειών και δικαιωμάτων.

θ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι διεθνείς και εθνικές πλειοδοσίες συνοδεύονται συνήθως από ανοικτές χρηματικές προσφορές για την εξασφάλιση δημοσίων επιλογών και προνομίων. Το ζήτημα της «λειτουργικής διαφθοράς», ενδημικής στα εξαρτημένα κράτη, εξελίχθηκε γρήγορα σε αντικειμενικό διαρθρωτικό στοιχείο των περισσότερων, αν όχι όλων, κρατικών δομών. Πράγματι, η κρισιμότητα του προβλήματος αντανάκλαται στο γεγονός ότι, ύστερα από

τις ΗΠΑ, οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες εισήγαγαν πρόσφατα αυστηρούς περιορισμούς των εκλογικών εξόδων. Η δημόσια χρηματοδότηση των κομμάτων και των εκλογών είναι μία μόνο από τις λύσεις που έχουν προταθεί. Βέβαια, πολλές μελέτες έδειξαν κάτι που είναι προφανές, ότι η δημόσια χρηματοδότηση δεν καλύπτει παρά ένα τμήμα μόνο των υπέρογκων πολιτικών δαπανών. Οι πολιτικές δαπάνες είναι απεριόριστες και ανεξέλεγκτες. Αν αυτό σημαίνει μια αυξανόμενη «δομική» προσωπική διαφθορά των πολιτικών –γεγονός που όχι μόνο φαίνεται προφανές αλλά επιβεβαιώνεται και από εμπειρικές μελέτες– ή, αν αυτή η συστηματική ροή πόρων από τον ιδιωτικό τομέα στη δημόσια και κομματική λήψη αποφάσεων χρησιμοποιείται αποκλειστικά για την προώθηση ειδικών οργανωτικών συμφερόντων των κομμάτων και των συλλογικών δημοσίων οντοτήτων, αυτό είναι αδιάφορο για την επιχειρηματολογία μου. Το βασικό που θέλω να υπογραμμίσω είναι ότι, αντικειμενικά, πολιτικό προσωπικό και κόμματα φαίνεται πως είναι υποχρεωμένα να ζητούν και να «αποδέχονται» παχυλές ιδιωτικές «εισφορές», προκειμένου να αναπαραχθούν ως επικοινωνιακά αξιόπιστοι διεκδικητές δημοσίων αξιωμάτων. Ανεξάρτητα όμως από το ζήτημα της «διαφθοράς» –και όλων των κανονιστικών και ηθικών ζητημάτων που αυτή συνεπάγεται– είναι γεγονός ότι οι νέοι συστημικοί παράγοντες της συγκυρίας ωθούν την πολιτική δομή προς μια αυξανόμενη εξάρτηση από άτυπες και συχνά κρυφές μορφές χρηματοδότησης. Οι «προσωπικοί δεσμοί» γίνονται, εφεξής, δομικά προσδιορισμένοι.

Αυτό με τη σειρά του εντύνει τη γενική απογοήτευση σε σχέση με την «κανονιστική αξιοπιστία» των δημοκρατικών μορφών. Αν η γενικευμένη «αποπολιτικοποίηση» έχει ως αποτέλεσμα την όλο και μεγαλύτερη «εξάρτηση» των πολιτικών οργανισμών από μια συνεχή ροή πόρων από τον ιδιωτικό τομέα, και, στο βαθμό που αυτός ο αντικειμενικός δεσμός ανάμεσα σε πολιτικούς όλων των αποχρώσεων και τους αντίστοιχους (ή τους κοινούς) οικονομικούς τους «σπόνσορες» γίνεται δημόσια γνωστός, είναι αναμενόμενο η «αποπολιτικοποίηση» να γίνεται όλο και πιο εμφανής ή και να αναπτύσσεται γεωμετρικά. Τα «λόμπις» και οι «σπόνσορες» συγχωνεύονται λειτουργικά και οργανωτικά. Λόγω ακριβώς της επιτυχίας τους, οι νέες απτές μορφές συνάρθρωσης κεφαλαίου και υψηλόβαθμου κρατικού προσωπικού υποσκάπτουν κάθε πολιτική αξιοπιστία και οξύνουν τόσο το «οικονομικό έλλειμμα» του πολι-

τικού παιχνιδιού όσο και τη συνακόλουθη αντικειμενική οικονομική εξάρτησή του από το κεφάλαιο. Αλλά αυτή είναι μια άλλη ιστορία, που θα μας ξεστράτιζε πολύ.

VII.

Θα κλείσω με μερικές σκέψεις πάνω σ' αυτό το τελευταίο σημείο. Το νέο ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι αν η κατάσταση που περιγράφηκε μάς επιβάλλει να αναθεωρήσουμε την ανάλυσή μας για τις μορφές συνάρθρωσης οικονομίας και πολιτικής. Μπορεί βάσιμα να πει κανείς ότι οι θέσεις του Πουλαντζά συνηγορούν σε μια γενικά αρνητική απάντηση. Πράγματι, αν το καπιταλιστικό Κράτος θεωρηθεί δομικά ενταγμένο στην ταξική πάλη, και αν, συνεπώς, αυτή η πάλη αντανακλάται στον ίδιο τον τρόπο συνάρθρωσης του Κράτους με την αστική τάξη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτό που άλλαξε είναι η ειδική μορφή συνάρθρωσης ενός ειδικού «κλάδου» του Κράτους –του σημαντικότερου και «ισχυρότερου» βέβαια, εκείνου που αποτελείται από την εκλεγόμενη πολιτική του κορυφή³– και όχι η ίδια η «αρχή» της σχέσης συνάρθρωσης.

3. Μια από τις εντεινόμενες αντιφάσεις της σημερινής λειτουργίας του καπιταλιστικού Κράτους είναι και η πρωτόγνωρη αναντιστοιχία ανάμεσα στους διακηρυσσόμενους στόχους του πολιτικού προσωπικού, το οποίο έχει γίνει «υπεύθυνο» για τη ρύθμιση της απορύθμισης, από τη μια, και της κατεστημένης κρατικής γραφειοκρατίας, η οποία είναι επιφορτισμένη με τη συμβολική, νομική και ιδεολογική συνοχή των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, από την άλλη. Νέες ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και στους παραδοσιακούς δημόσιους οργανισμούς, όπως σχολεία, διοικήσεις, θεσμοί κοινωνικής πρόνοιας και υγείας φαίνεται να κάνουν την εμφάνισή τους, σε κλίμακες που ξεπερνούν τα στενά «κορπορατιστικά» συμφέροντα των απειλούμενων δημοσίων υπηρεσιών. Οι «ιδιωτικοποιήσεις» και οι ορθολογικοποιήσεις δεν αντανακλούν μόνο τις νέες θριαμβεύουσες οικονομικές και δημοσιονομικές ορθοδοξίες, αλλά θίγουν και τον πυρήνα αυτού που αποτελούσε τη βασική θεσμική και πολιτική εκδήλωση της σύνολης «σχετικής αυτονομίας», ενός κρατικού μηχανισμού που εξασφάλιζε και προωθούσε την κοινωνική συνοχή και ομοιογένεια. Η νέα έμμομη ιδέα της καθιέρωσης μιας μετρήσιμης «παραγωγικότητας» σε όλες τις οργανωμένες κρατικές λειτουργίες –από τη δικαιοσύνη ως τη διοίκηση, και από το στρατό ως την εκπαίδευση– ισοδυναμεί με την εισαγωγή τεχνικο-οικονομικών κριτηρίων σε λειτουργίες που παραδοσιακά νομιμοποιούνταν μέσα από την αυτόνομη συμβολική τους αξία. Έμμεσα, αυτό μπορεί να ιδωθεί σαν μια διαδικασία που συρρικνώνει ή, τουλάχιστον, μεταμορφώνει τη σχετική αυτονομία του Κράτους. Προφανώς, στο βαθμό που η λογική της αγοράς εισάγεται στην αξιολόγηση των δημοσίων λειτουργιών, δεν πρόκειται μόνο για το εσωτερικό οργανωτικό σύστημα που τείνει

Στο εξής, οι νέες κυρίαρχες μορφές συσσώρευσης κεφαλαίου, σε παγκόσμια κλίμακα, αντανακλώνονται με ακρίβεια στις νέες μορφές σχετικής αυτονομίας των εθνικών κρατών. Η διεθνής τάση περιορισμού των εξωτερικών ρυθμίσεων του καπιταλιστικού ανταγωνισμού απαιτεί μια παράλληλη σχεδιασμένη επαναοριοθέτηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Έτσι, ενώ η συμβολική και λειτουργική παρουσία των εθνικών κρατών είναι πιο αναγκαία παρά ποτέ για τη συνοχή και την παγίωση των κοινωνικών σχηματισμών, την ίδια στιγμή, οι οικονομικές και ιδεολογικές τους παρεμβάσεις γίνονται πιο «απορυθμιστικές» από πριν. Και είναι αυτό ακριβώς που επιβάλλει ή, τουλάχιστον, προκαλεί μια νέα αντίφαση –και μερικές φορές μια άμεση αντιπαράθεση, όπως φανερώνει η ιταλική κοινοβουλευτική κρίση– ανάμεσα στις εκλεγμένες «κορυφές» του κρατικού προσωπικού, οι οποίες οφείλουν να εξασφαλίζουν την υιοθέτηση συνολικών απορυθμιστικών πολιτικών, και του υπόλοιπου κρατικού μηχανισμού, που επωμίζεται ακόμα την ευθύνη της καθημερινής κοινωνικής και συμβολικής συνοχής της κοινωνίας. Στο επίπεδο των αναπαραστάσεων, αυτή η αντίφαση μπορεί να συνοψισθεί στη δεδηλωμένη ασυμβατότητα *μεταξύ του αξιώματος της δημόσιας «ουδετερότητας» και της ιδιαίτερης «προνομιακής μεταχείρισης».*

Αυτή η ασυμβατότητα πρέπει, ωστόσο, να μεταφρασθεί σε μια σχετική ιδεολογική συμβατότητα. Το Κράτος πρέπει να είναι ικανό να λαμβάνει προνομιακές απορυθμιστικές αποφάσεις, διατηρώντας ταυτόχρονα το προσώπειο της αστικής αξιοπρέπειας. Κι αυτό ακριβώς συμβαίνει όταν οι κορυφές του Κράτους και το οργανωμένο πολιτικό υποσύστημα αφήνονται ή και παροτρύνονται να συνάψουν αντικειμενικούς και άμεσους «οικονομικούς δεσμούς» με τους κεφαλαιούχους, με τρόπους που να διατηρούν μια δήτην

να μεταμορφωθεί αλλά, ακόμα πιο συγκεκριμένα, για δημόσιες υπηρεσίες και θεσμούς που όλο και πιο πολύ αποκόπτονται από τις αρχικές ιδεολογικές τους λειτουργίες. Ενώ στη δεκαετία του '70 το αίτημα για δωρεάν δημόσιες αστικές συγκοινωνίες ήταν ακόμα ένα ανοικτό ζήτημα, τώρα πια η συζήτηση επικεντρώνεται αποκλειστικά στο αν υπάρχει η «δυνατότητα» να λειτουργούν αποδοτικά «δημόσιες» μεταφορές. Η ίδια η αρχή μιας ομοιογενοποιητικής αναδιανομής, που να υπηρέτει τις ανάγκες της κοινωνικής αναπαραγωγής, καλύπτεται πλέον πίσω από το αξίωμα ότι όλες οι υπηρεσίες και μηχανισμοί, ιδιωτικοί, δημόσιοι ή «μικτοί», πρέπει «φυσικά» να υποταχθούν στις «τεχνικές» προδιαγραφές της αποδοτικότητας και του ανταγωνισμού.

αυτονομία, ενώ ο κανονιστικός «διαχωρισμός» ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο αποτελεί το ανώτατο αξίωμα. Η ιδεολογική σταθερότητα του συστήματος βρίσκεται αντιμέτωπη με την αυξανόμενη αναντιστοιχία μεταξύ του αξιώματος της «ουδετερότητας» του Κράτους και της λειτουργικής εξάρτησης των κορυφών του. Ο τεχνο-αυταρχικός λόγος παρέχει μια διέξοδο. Αλλά το αντίτιμο είναι μια εντεινόμενη κρίση νομιμοποίησης της δημοκρατίας. Περισσότερο από ποτέ το κοινωνικό συμβόλαιο περιορίζεται σε μια, όλο και λιγότερο πειστική, διαδικαστική νομιμότητα.

Πράγματι, τελικά, το ίδιο το κεφάλαιο δέχεται ή προσφέρεται να αναλάβει άμεσα το υπέρογκο κόστος της αναπαραγωγής ολόκληρου του πολιτικού υποσυστήματος, με τη στενή σημασία της λέξης: ένα νέο είδος *«faux frais»*, ή *«ψευτοπολιτικών δαπανών»*, εμφανίζεται ως δομική προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία του κρατικού συστήματος. Έτσι εξηγείται, σε μεγάλο βαθμό, γιατί το μεγάλο κεφάλαιο προσφέρει άμεση οικονομική υποστήριξη σε όλους ταυτόχρονα τους σοβαρούς διεκδικητές της εκλεγόμενης πολιτικής εξουσίας, ανεξαρτήτως ιδεολογικής απόχρωσης. Για τους εκπροσώπους των εσωτερικών αστικών τάξεων –διασπασμένοι καθώς είναι μεταξύ τους– το ζήτημα δεν είναι τόσο να έχουν το πολιτικό προσωπικό στην άμεση μισθοδοσία τους αλλά να επιβάλουν ένα σύστημα πολιτικής αντιπροσώπευσης, που να είναι εν γένει εξαρτημένο από τις άμεσες και συνεχείς «επιχορηγήσεις» του κεφαλαίου.

Μπορεί λοιπόν κανείς να σκεφθεί ότι, ενώ η συμβολική και λειτουργική σημασία της σχετικής αυτονομίας εξακολουθεί να είναι καθοριστική, αυτή η αυτονομία, για να γυρίσουμε και πάλι στις θέσεις του Πουλαντζά και του Μίλιμπαντ, είναι όλο και περισσότερο δομικά «επιλεκτική». Μέσα στο νέο διεθνές σκηνικό, η συνολική λειτουργία των εθνικών κρατών βαδίζει με γοργούς ρυθμούς προς όλο και πιο *«ψευτο-αυτόνομες»* μορφές συνάρθρωσης πολιτικής και οικονομίας. Αλλά αυτή η «ψευτο-αυτονομία» δεν αντανακλάται με τον ίδιο τρόπο στους διάφορους κλάδους του κρατικού μηχανισμού, με την αυξανόμενη αλληλοδιαπλοκή και συνθετότητά τους. Από τώρα και στο εξής, ενώ η μάζα του κρατικού μηχανισμού, συμπεριλαμβανομένου και του δικαστικού, εξακολουθεί να καθορίζεται από τις συνολικές ταξικές αντιθέσεις και, επομένως, να παρεμβαίνει για να εξασφαλίζει τη συνολική αναπαραγωγή, οι «κορυφές» του Κράτους πρέπει να αναλάβουν τον αμφιλε-

γόμενο αλλά, εφεξής, ουσιαστικό ρόλο της άμεσης επιβολής όλων των αναγκαιών μορφών απορύθμισης.

Έτσι, μέσα σε μια τέτοια συγκυρία, μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια «διαφοροποιημένη» σχετική αυτονομία, η οποία αντανάκλαται στις εσωτερικές αντιθέσεις ανάμεσα στους διάφορους «κλάδους» του κρατικού μηχανισμού. Και είναι αυτές ακριβώς οι αντιθέσεις που σφραγίζουν το χαρακτήρα της σημερινής φάσης. Πράγματι, ενώ η κορυφή του Κράτους λειτουργεί έτσι που να θυμίζει τις πιο σχηματικές μαρξιστικές φόρμουλες –όλο και περισσότερο μπαίνει κανείς στον πειρασμό να επιστρέψει σε εργαλειακές αντιλήψεις– ο συνολικός του ρόλος οφείλει πάντα να διασφαλίζει ένα μίνιμουμ κοινωνικής συνοχής, υπό την ηγεμονία της άρχουσας τάξης, μιας συνοχής το κόστος της οποίας είναι πλέον βασικά «πολιτικό». Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι οι πολιτικοί και ιδεολογικοί κίνδυνοι που προκύπτουν από την ανικανότητα του πολιτικού προσωπικού να αναπαραχθεί με έναν έκδηλα αυτόνομο τρόπο, πρέπει να αντισταθμίζονται από την περαιτέρω φετιχοποίηση της δήθεν τεχνικής και ιδεολογικής ουδετερότητας των άλλων κλάδων του κρατικού μηχανισμού. Όσο πιο αμφιλεγόμενες και ύποπτες φαίνονται οι ειδικές αντικειμενικές μορφές της συνάρθρωσης των κορυφών του Κράτους με την αστική τάξη, τόσο περισσότερο θεμελιώδης ιδεολογικά εμφανίζεται η προσκόλληση στις αυταπάτες της δημόσιας αξιοκρατίας και τεχνοκρατικής ουδετερότητας. Πάντως, αυτές οι εσωτερικές αντιφάσεις μεταξύ κλάδων του Κράτους σε σχέση με τις μορφές της «σχετικής τους αυτονομίας» οφείλουν να κρύβονται πίσω από έναν ευρύτερο *τεχνο-αυταρχικό* λόγο, ο οποίος καλύπτει ολόκληρη τη λειτουργία αυτού που ακόμα θεωρείται ως η δημόσια σφαίρα.

Επιτρέψτε μου να καταλήξω: ελπίζω ότι έδειξα πως οι πρόσφατα κρυσταλλωμένες μορφές της συνάρθρωσης πολιτικής και οικονομικής βούλησης πρέπει να επανεξεταστούν στο φως των καθολικών επιπτώσεων μιας *αυξανόμενης αναντιστοιχίας* ανάμεσα στην «εθνική» *κλίμακα* των πολιτικο-ιδεολογικών οργανισμών και αγώνων, από τη μια, και στην «*δι-εθνοποιημένη*» και *απο-επικρατειοποιημένη κλίμακα* της συσσώρευσης κεφαλαίου, από την άλλη. Με αυτή την έννοια, το εθνικό Κράτος, που εξασκολουθεί να αποτελεί ένα θεμελιακό στοιχείο για την εξασφάλιση της αναπαραγωγής της κοινωνικής συνοχής, έχει οδηγηθεί σε μια εντυπωσιακή αλλαγή της μορφής των ειδικών του παρεμβάσεων, καθώς και του λει-

τουργικόν του ρόλου για την «εξουδετέρωση» και «εκκένωση» των βασικών μορφών ταξικής πάλης, τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εμφανίζονται νέες αντιφάσεις και αντιθέσεις ανάμεσα στις διάφορες συνιστώσες και λειτουργίες του κρατικού μηχανισμού, αντιφάσεις που θέτουν σε κίνδυνο την εσωτερική του συνοχή και ομοιογένεια. Κατά συνέπεια, η ιδεολογική και πολιτική εμπέδωση του νέου κυρίαρχου «τεχνο-αυταρχισμού» εμφανίζεται ως υψίστης σημασίας.

Έτσι, μια από τις κύριες πολιτικές παρενέργειες της νέας φάσης είναι ότι γίνεται πλέον σαφές ότι οι αγώνες της εργατικής τάξης βρίσκονται αντιμέτωποι με πρωτόγνωρες προκλήσεις. Η αντίφαση ανάμεσα στον εθνικό και διεθνή τόπο της ταξικής πάλης εντείνει διαρκώς την αποδιοργάνωση και απογοήτευση των θυμάτων της εκμετάλλευσης του κεφαλαίου. Προφανώς, δεν είμαι εγώ που μπορώ να υποδείξω τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να αντιμετωπιστούν αυτές οι τάσεις. Πιστεύω, πάντως, ότι είναι αδύνατο τα διάφορα κομμάτια της εργατικής τάξης να επεξεργαστούν νέες στρατηγικές και τακτικές, αν οι σύνθετες νέες μορφές κρατικής παρέμβασης και το συναφές ζήτημα των μορφών της σχετικής αυτονομίας δεν επανέλθουν στην κεντρική τους πολιτική θέση. Αυτό και μόνο δικαιολογεί, νομίζω, τη σημασία που πρέπει, και πάλι, να αποδώσουμε στη συζήτηση Πουλαντζά-Μίλιμπαντ. Οι απαντήσεις σίγουρα δεν υπάρχουν, αλλά τα ερωτήματα είναι πάντα εξίσου πιεστικά.

Μετάφραση: Παρασκευάς Ματάλας